

Conjunctuur der bedrijfstakken

Nadat half februari reeds hoofdstuk I „Inleiding en samenvatting”, van het *Centraal Economisch Plan 1972* verscheen, werd vorige week het „Plan” in zijn geheel gepubliceerd. Het is nu mogelijk de sombere visie die het Centraal Planbureau over de Nederlandse economie in 1972 heeft, nader te bestuderen. Zoals bekend, zal het jaar 1972 volgens het CPB worden gekenmerkt door een stagnerende groei met hoge prijsstijgingen.

De geaggregeerde economische variabelen, die o.a. vermeld zijn in de kerngegevens van het CEP, vinden hun oorsprong bij de economische subjecten: de bedrijven, de consumenten en de overheid. Wil men een stagnerende economie weer op gang brengen, dan dienen beleidsmaatregelen te worden getroffen, die het economische handelen van deze subjecten stimulerend beïnvloeden.

Om tot de juiste maatregelen te komen, is het van groot belang na te gaan hoe het Nederlandse bedrijfsleven ervoor staat. Het Centraal Planbureau wijdt, zoals ieder jaar, in het CEP een hoofdstuk hieraan. Voor de korte termijn is de binnenlandse afzet van groot belang. De reële binnenlandse afzet overschrijdt in 1972, ondanks de stijging van de particuliere consumptie met 4%, die van 1971 slechts met 1%. Dit is voornamelijk te wijten aan de dalingen van de investeringen en van de materiële consumptie van de overheid. Deze dalingen worden op hun beurt veroorzaakt door de hoge loon- en prijsstijgingen.

De loonkosten per eenheid produkt zullen voor alle bedrijven gezamenlijk, evenals in 1972, met 8,5% stijgen. Uitschieters naar boven zijn de landbouw, bosbouw en visserij (11,5%), de bouwnijverheid (13%) en de diensten (10,5%). Bij de overige bedrijfstakken variëren deze percentages tussen 2 en 8. De arbeidsproductiviteit zal voor de bedrijven gezamenlijk echter met 3,5% stijgen. Zolang er een discrepantie tussen de stijging van de arbeidsproductiviteit en de loonkosten bestaat, mag niet worden verwacht dat aan de prijsstijgingen een halt wordt toegeeroepen.

Het produktievolume van de bedrijven gezamenlijk zal in 1972 met 2,5% stijgen (vorig jaar 4,5%). Dit geringe percentage komt tot stand door de geringe

stijging van het produktievolume in vooral de textiel-, kleding- en schoeiselindustrie (2%), de metaalverwerkende industrie (2%), de overige industrieën (0%), de bouwnijverheid (-3,5%) en de overige diensten (2%).

De gevolgen van de economische stagnatie voor de werkgelegenheid liggen voor de hand. Met uitzondering van de diensten (groei 1%), de openbare nutsbedrijven en de olieraffinaderijen (beide stabiel), voorspelt het Centraal Planbureau voor alle bedrijfstakken een afname van de werkgelegenheid. Voor alle bedrijven gezamenlijk is deze afname 1%.

Het lijkt mij een voorwaarde voor een effectief economisch beleid dat per bedrijfstak wordt nagegaan hoe gereageerd wordt op economisch-politieke maatregelen (de zgn. berekening van varianten). Hieraan wordt nog weinig gedaan. Het Centraal Planbureau stelt wel varianten op voor geheel Nederland. Zo wordt thans in het CEP nagegaan wat de gevolgen zijn van f. 250 mln. meer materiële overheidsuitgaven c.q. woningbouw, gedekt door middel van een additioneel kapitaalmarktberoep, opheffing van de 5% wiebeltax, versnelde afbraak van de omzetbelasting op bedrijfsinvesteringen en 1% additionele appreciatie van de gulden op een aantal macro-economische grootheden als produktievolume, werkgelegenheid, consumptieprijspeil enz. Het is jammer dat in deze variantenanalyse geen gevolgen van 1% meer loonstijging worden berekend. Deze variant wordt wel gegeven voor de middellange termijn. Voor zover mij bekend, heeft alleen het Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf voor een aantal dienstensectoren varianten berekend¹⁾.

Toch heeft het Centraal Planbureau voldoende informatie verstrekt om in te zien dat de Nederlandse economie er nog steeds niet florissant voor staat. Er zijn echter nog maar weinigen die hier consequenties uit willen afleiden.

L.H.

¹⁾ *Economische Verkenning Midden- en Kleinbedrijf 1971/1972*, Den Haag, 1971.

Inhoud

Conjunctuur der bedrijfstakken	329
<i>Prof. Dr. F. Hartog:</i> De overloop van Holland	331
<i>Prof. Dr. D. B. J. Schouten:</i> Aanbevelingen voor de middellange termijn	332
Mededelingen	334/347
<i>Dr. M. Weisglas:</i> Geen paniek! (met naschrift van <i>Prof. Dr. J. Pen</i>)	335
<i>C. P. A. Bakker:</i> De kosten van het wonen als grondslag voor de huur (met naschrift van <i>Dr. J. van den Doel</i>)	337
<i>Prof. Dr. J. H. Buijer:</i> Bij de begrafenis van onze loonpolitiek: veel Peper, weinig bloemen	341
Geld- en kapitaalmarkt Margevernuwing, interventie en reservefonds, door <i>Dr. C. J. Rijnvos</i>	344
Maatschappijspiegel Sociologen en vakbeweging, door <i>Drs. A. Peper</i>	346
Boekbespreking F. X. de Donnea: The determinants of transport mode choice in Dutch cities, door <i>Drs. J. A. M. Heijke</i>	348
Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf: Bedrijfsbeheer in de praktijk: drogisterijen, door <i>B. Broersen</i>	349
Ontvangen publikaties	350

Onderzoek

is nodig. Het NEI heeft zich daarop sinds 1929 gericht. Naast het pure onderzoekwerk houdt het zich bezig met het uitvoeren van opdrachten van overheden en bedrijfsleven in binnen- en buitenland. Het heeft thans ervaring op vele gebieden, in een spreiding over 50 landen. Er heeft in die periode een specialisatie plaatsgevonden, maar door de samenwerking in teams van economen, econometristen, wiskundigen, sociologen, sociaal-geografen, stedenbouwkundig ingenieurs en civiel-ingenieurs wordt een brede aanpak van de problemen gewaarborgd.

Redactie

*Commissie van redactie: H. C. Bos,
R. Iwema, L. H. Klaassen, H. W. Lambers,
P. J. Montagne, J. H. P. Paelinck,
A. de Wit.
Redacteur-secretaris: L. Hoffman.*

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; kopij voor de redactie:
postbus 4224.
Tel. (010) 14 55 11, toestel 3701.
Bij adreswijziging s.v.p. steeds adreshandje
meesturen.

Kopij voor de redactie: in tweevoud,
getypt, dubbele regelafstand, brede marge.

Abonnementprijs: f 57,20 per jaar,
studenten f 36,40, franco per post voor
Nederland, België, Luxemburg, overzeese
rijksdelen (zeepost).
Prijzen van dit nummer: f 1,50.
Abonnementen kunnen ingaan op elke
gewenste datum, maar slechts worden
beëindigd per ultimo van een kalenderjaar.

Betaling: giro 8408: Bank Mees & Hope
NV, Rotterdam; Banque de Commerce,
Koninklijk plein 6, Brussel,
postcheque-rekening 260.34.

Advertenties: N. V. Koninklijke Drukkerijen
Roelants - Schiedam,
Lange Haven 141, Schiedam,
tel. (010) 26 02 60, toestel 908.

Stichting
Het Nederlands Economisch Instituut

Adres: Burgemeester Oudlaan 50,
Rotterdam-3016; tel. (010) 14 55 11.

Onderzoekafdelingen:

Balanced International Growth
Bedrijfs-Economisch Onderzoek
Economisch-Sociologisch Onderzoek
Economisch-Technisch Onderzoek
Industriële Vestigingspatronen
Macro-Economisch Onderzoek
Project-studies Ontwikkelingslanden
Regionaal Onderzoek
Statistisch-Mathematisch Onderzoek
Transport-Economisch Onderzoek

De overloop van Holland

In de bovenstaande titel is de term Holland bedoeld in enge zin. We zouden ook van de randstad kunnen spreken.

Als geboren Hollander en import-Groninger loopt schrijver dezes herhaaldelijk op tegen het probleem van de ruimtelijke spreiding van economische activiteiten, met name voor zover dat het Noorden van het land raakt.

Zoals vrijwel alle randgewesten in ons land, moet het Noorden wat de economische afwikkeling betreft leven van de overloop van Holland. Om het met een beetje overdrijving te zeggen: niemand vestigt daar zijn industrieel bedrijf uit positieve overwegingen. Hij gaat er heen omdat hij in Holland niet of bezwaarlijk terecht kan. Daarbij wordt hij dan een handje geholpen door het premiebeleid ten bate van ontwikkelingskernen.

Het wordt daarbij steeds duidelijker dat er drie soorten overloop zijn, al naar gelang de economische activiteit die in het geding is.

In de eerste plaats zijn er de „foot-loose“-industrieën. Daarvoor is al lang aanvaard dat zij beter naar de randgewesten kunnen gaan. Een andere vraag is of zij bij het thans beschikbare instrumentarium van regionale politiek ook altijd daartoe gebracht kunnen worden.

Als tweede groep industrieën zijn er die welke in sterke mate gebonden zijn aan diep vaarwater. Voorbeelden zijn hoogovens, grote scheepswerven en (vooralsnog) olieraffinaderijen. Die gaan pas overlopen als Holland helemaal vol is. Maar wat is vol? Welke knelpunten kunnen er wat deze sectoren betreft optreden? Industrierrein kan buitengaats gemaakt worden als het binnengaats niet meer beschikbaar is. Maar dit is, zoals de Maasvlakte laat zien, wel erg duur. Verkeerscongesties kunnen bestreden worden door meer wegen en steeds meer rijbanen per weg. Maar ook dat is erg duur. Lucht- en waterverontreiniging kunnen een eind worden teruggedrongen door passende voorzieningen, hetzij van de bedrijven

zelf of van de overheid. Maar — het wordt bijna vervelend om het weer te zeggen — ook dat is erg duur.

Anders gezegd: Holland zal niet spoedig in absolute zin overlopen, maar er is steeds meer een cumulatieve van ongunstige factoren aan het werk, die ook diepvaarwater-industriën noopt tot het omzien naar andere gebieden in ons land waar diep water aan of vlakbij de kust komt.

Nu is schrijver dezes nog niet zo vergroningst dat hij Zeeland vergeet. Het ligt voor de hand dat de eerst naar voren komende uitwijkmogelijkheid Zeeland is. Aan de uitbreiding van de Zeeuwse diepzeehaven-accommodatie wordt dan ook, zoals bekend, al hard gewerkt. Maar Zeeland ligt zo dicht én bij Rotterdam én bij Antwerpen, dat het wellicht mede betrokken zal raken bij de congesties en/of de daardoor opgeroepen hoge vestigingskosten rond deze grote havensteden.

Daarom gaat de aandacht als vanzelf uit naar de thans in aanleg zijnde Eemshaven in Noord-Groningen. De stap van Holland naar Groningen is uiteraard veel ingrijpender dan de stap van Holland naar Zeeland. Maar men maakt zich daardoor vermoedelijk ook veel meer los van de problemen die het volle — en in betrekkelijke zin overvolle — Westen met zich meebrengt. Niettemin hebben Hoogovens-Hoesch een eventuele vestiging in Noord-Groningen als troostprijs voor de afwijzing van hun Maasvlakte-plan niet in overweging willen nemen. Zij zullen wel beter geïnformeerd zijn

dan een buitenstaander als schrijver dezes, die moet volstaan met algemene overwegingen, zoals hier gepresenteerd. Toch kan hij moeilijk de overtuiging terugdringen dat de relatieve onaantrekkelijkheid van Noord-Groningen — laten we het maar voorzichtig zeggen — in de toekomst wel eens geleidelijk zou kunnen verminderen.

Het merkwaardige is overigens dat Groningen zelf met zo'n ontwikkeling naar een industriehaven van in hoofdzaak zware industrie maar weinig problemen zou kunnen oplossen. Het is de doem van Groningen dat zijn economische brandpunten slechts een zeer beperkte regionale betekenis hebben. De universiteit is voor de stad Groningen de grootste werkgever, maar verder naar buiten neemt haar economische invloed zeer snel af. Van het aardgas is bekend dat het in Groningen uit de grond komt, maar dat is wat Groningen betreft dan ook vrijwel alles. Zelfs de Gasunie moest naar Groningen gesoebat worden (om het zacht te zeggen).

Zo zal het ook in belangrijke mate gaan met de nieuwe industriehaven. Enkele kapitaalintensieve vestigingen van zware industrieën helpen maar weinig aan het werkloosheidsprobleem, dat vooral gelokaliseerd is in Oost-Groningen. Gependeld wordt er in deze provincie slechts zeer weinig.

Het derde punt waar Holland zou kunnen overlopen is de goederenoverslag in de zeehavens. De waterwegen naar het achterland kunnen overvol raken. Daartegen helpt ook geen Zeeland en Eemshaven. Dan zal de berg naar Mohammed, i.c. de Ruhr-industrie naar de kust moeten komen. Dit probleem valt dus te herleiden tot het tweede genoemde probleem. Maar dan zijn we misschien al zo ver dat we een Europees havenbeleid hebben en vestiging bij bijv. Duinkerken met evenveel — of even weinig — enthousiasme verwelkomen als vestiging ergens in Nederland.

Aanbevelingen voor de middellange termijn

PROF. DR. D. B. J. SCHOUTEN

CPB-perspectief

Het middellange-termijnperspectief, dat het CPB ons in zijn jongste publikatie biedt, is noch een plan noch een prognose. Het spreekt echter duidelijke taal zodat een zinvolle discussie mogelijk wordt. Het verschil tussen een plan en een prognose is soms subtiel. In ieder geval wordt bij een prognose elke taakstellende vooronderstelling vermeden en zoveel mogelijk vervangen door een endogene raming of zuivere extrapolatie. Het CPB-perspectief is geen prognose, omdat het een taakstellende raming van de nominale loonontwikkeling bevat, met name een zodanige welke in overeenstemming is met het advies van de deskundigen van de SER. Het bevat bovendien een sluitpost, en wel de volumegroei van de materiële overheidsbestedingen (gelijk aan nul) op grond van een lager gestelde nominale budgetnorm en een vooronderstelde constantheid van de totale belastingdruk (incl. wiebeltax), welke hypothesen beide niet in overeenstemming zijn met een eenvoudige extrapolatie van het verleden. Alleen ten aanzien van de sociale premiedruk, ten aanzien van het aantal ambtenaren incl. het onderwyzend personeel en ten aanzien van de inkomens- en vermogensoverdrachten door de overheid aan de particuliere sector, heeft men de bestaande stijgingstendities doorgetrokken.

Het perspectief van het CPB is evenmin een plan, want bij een plan worden de loon-, de investerings- en de budgetpolitiek gecoördineerd. Alle partijen, sociale partners zowel als overheden, dienen zich dan te conformeren aan een voorwaardelijk consistent geheel van doelstellings- en instrumentvariabelen in die zin, dat zij zich sterk maken, voor zover in hun vermogen ligt, een realisatie van de gegeven richtlijnen na te streven.

Prognose

Laat ik een poging wagen van het CPB-perspectief eerst een prognose te maken om daarna te concluderen dat het zó niet kan. Mijn verhaal zal uiteraard subjectief zijn, want niemand weet precies hoe de toekomst zal verlopen, met name hoe de ontwikkeling van de technologie zal zijn. Waren wij economen hieromtrent beter geïnformeerd geweest, dan hadden wij in het verleden minder fouten gemaakt, had derhalve

de gezagscrisis, die momenteel ook ten aanzien van de toepasbaarheid van de economische wetenschap heerst, minder kans gekregen.

Wanneer men de gemiddelde ontwikkeling in de jaren 1961-1971 vergelijkt met die, welke door het CPB wordt geraamd voor de jaren 1973, 1974 en 1975, dan valt in de eerste plaats op dat de groei-percentages van het wereldhandelsvolume, van het uitvoervolume en van het investeringsvolume van bedrijven voor genoemde toekomstige jaren nauwelijks in benedenwaartse richting ten opzichte van het verleden werden aangepast. Desondanks wordt een sterke daling van de groeivoet van de arbeidsproductiviteit verwacht. Ook de groei van het vrij beschikbare reële loon en die van het particuliere consumptievolume zullen veel minder worden dan waaraan wij in het verleden gewend zijn geraakt, al neemt de afstand tussen de beide groeivoeten wederom toe. Kennelijk krijgt het niet actieve deel van de bevolking een voortdurend groter aandeel in het totale gebruik.

Het niveau en de toeneming van de werkgelegenheid waren in het verleden veel hoger dan voor de toekomst kan worden verwacht, waartegenover echter een zeer beperkte stijging van het binnenlandse arbeidsaanbod staat. Desondanks schijnen er jaarlijks nog 10.000 buitenlanders in ons overbevolkte land tewerkgesteld te moeten worden.

De arbeidsinkomensquote schijnt zich in de komende jaren op een historisch uniek hoog niveau te stabiliseren met als complement een stabilisatie van het gemiddelde kapitaalrendement vóór aftrek van belastingen op het historisch uniek lage peil van het jaar 1972. Tot troost voor het bedrijfsleven wordt door het CPB vermeld, dat de afschaffing van de wiebeltax, fiscale investeringsfaciliteiten voor kleine zelfstandigen en afschaffing van de omzetbelasting op investeringsgoederen zijn ingecalculceerd met als resultaat een geleidelijke rendementsverbetering ná aftrek van belastingen. De totale belastingdruk (incl. wiebeltax) zal echter constant blijven, zodat een sterke verhoging van de indirecte belastingdruk werd geraamd.

Geen wonder dat de opwaartse prijsbeweging van de laatste jaren zal blijven aanhouden; zij het onder de hypothese van een sterke loonmatiging in verminderde mate. Hoe dan ook, de nominale prijsinflatie is de enige groeivoet die in de toekomst hoger zal zijn dan in de jaren zestig, voorwaar geen plezierig vooruitzicht voor de spaarder.

Correcties

En nu de correctie op dit alles. Neemt men in aanmerking dat ons land in de jaren zestig gekenmerkt werd door een aanpassingsproces wat zijn nominale loonkostenpeil betreft aan het buitenlandse niveau vanuit een positie van goedkoopte-eiland (dankzij de geleide loonpolitiek in de jaren vijftig) en voorts dat de groei van de arbeidsproductiviteit in de laatste tien jaren ongekend en onverwacht hoog was, dan zal men begrijpen dat er een gewinning is ontstaan van relatief hoge nominale en reële loonstijgingspercentages waarvan men zich niet of nauwelijks kan ontdoen. De goedkoop-loonpolitiek van de jaren vijftig heeft samen met de onverwacht grote technologische revolutie van de jaren zestig een vrijheidsdrang op het gebied van lonen en prijzen in het leven geroepen, die bij gebrek aan gezag alleen maar inflatoir zal werken op het moment dat de volume-groei van de economische mogelijkheden aan het verminderen is. Een weg terug naar de geleide loonpolitiek na dergelijke historische vergissingen schijnt nauwelijks meer mogelijk, zodat de taakstellende hypothese van het CPB ten aanzien van de nominale loon- en prijsbewegingen bij een realistische prognose naar boven dient te worden gecorrigeerd.

Een tweede correctie dient m.i. te worden aangebracht met betrekking tot de belastingdruk.

Als men met mij meegaat dat de lonen en prijzen sterker zullen stijgen dan aanvankelijk verondersteld, dan moeten de materiële overheidsuitgaven gegeven de nominale budgetnorm (naar beneden aangepast in verband met geringere groei) nog meer worden besnoeid, althans bij gelijkblijvende totale belastingdruk (incl. wiebeltax) en bij de geëxtrapoleerde sterke stijging van de inkomensoverdrachten en het aantal ambtenaren (incl. het onderwijzend personeel). Dit lijkt een onhaalbare kaart omdat het zou betekenen minder materiële voorzieningen bij meer personeel.

Uiteraard kunnen er in de structuur van de overheidsuitgaven nog wat veranderingen worden aangebracht, maar gegeven het feit dat de bescherming van het milieu, het onderwijs, de hulpverlening aan het buitenland evenals de woningbouw, steeds meer bedragen zullen vergen, lijkt aan een verdere verhoging van de totale belastingdruk niet te ontkomen. Een combinatie van een handhaving van de belastingdruk in de directe sfeer met een gedifferentieerde milieubeschermingsbelasting welke vooral de milieuvriendelijke consumptiegoederen belast en extra milieubeschermende produktietekorten subsidieert, lijkt ons dan ook voor de hand liggend voor een meer realistische prognose. Exclusief wiebeltax zal dan de totale belastingdruk wellicht in de komende drie jaren meer moeten stijgen dan het CPB thans nog aanneemt.

Een derde correctie betreft de groeivoet van het investeringsvolume van bedrijven. Dat deze weer bijna op het peil van de jaren zestig zou komen is m.i. een al te boude conclusie van het CPB. In 1971 en 1972 was hij al negatief, ondanks een relatief ruime kapitaalmarkt dankzij enorme kapitaalimporten. De oorzaak van een dergelijke negatieve groeivoet moet m.i. worden geweten aan het sterk gedaalde kapitaalrendement, waardoor niet alleen de interne financiering, maar ook de algemene investeringsneiging wel

moest worden gedrukt. Welnu, bij de door mij waarschijnlijk geachte nominale loonbeweging en het achterwege blijven van een doorslaggevende verlichting van de belastingdruk voor het bedrijfsleven zie ik niet in hoe het gemiddelde kapitaalrendement na aftrek van belastingen zich uit zijn dieptepunten van de jaren 1971 en 1972 zal kunnen opheffen.

Toch hebben de ondernemers hun investeringsbeslissingen in benedenwaartse richting gecorrigeerd. Een sterke daling van de groeivoet der bedrijfsinvesteringen in de komende jaren ten opzichte van het relatief hoge peil der jaren zestig lijkt mij dan ook meer dan waarschijnlijk.

Al met al leveren de aangebrachte correcties op het gebied van lonen, prijzen, belastingen en investeringen een zodanige verslechtering van onze concurrentiepositie en van onze arbeidsplaatsencreatie op, dat het beeld ten aanzien van de werkloosheid in de komende jaren veel minder optimistisch wordt dan het CPB in eerste instantie, gegeven zijn taakstellende vooronderstellingen, als mogelijk suggereerde.

A fortiori wordt men pessimist als men niet gelooft in een voortgezette stijging van de wereldhandel in die mate als in het verleden heeft plaatsgevonden, al was het alleen maar om redenen van een algemene groei-malaise in verband met uitputting van de technische en natuurlijke reserves. Vroeger werd de afbuiging van de technische vooruitgang in een bepaalde sector telkens weer gecompenseerd door nieuwe technische ontwikkelingen in andere sectoren. Deze voortdurende afwisseling van verbeteringen kan natuurlijk niet ten eeuwige dage doorgaan. De bomen groeien beslist niet tot aan de hemel.

Planning

Naarmate men de toekomst met pessimistischer ogen bekijkt, des te sterker zal men een pleidooi voeren voor planning, dat wil zeggen voor een goede coördinatie van de loon-, de investerings- en de budgetpolitiek. De veelgeprezen autonomie van de desbetreffende beslissingsorganen (vakbonden, ondernemingen, hogere en lagere overheden) op de genoemde gebieden is onduidelijk als blijkt dat verkeerde beslissingen terzake veel te laat worden afgestraft of gecorrigeerd.

Akkoord, de centraal geleide loonpolitiek der jaren vijftig heeft ook zijn vergissingen begaan, zodat in de loop der jaren zestig veel teveel arbeidsplaatsen werden gecreëerd en zelfs in toenemende mate buitenlanders in dit overbevolkte land werden tewerkgesteld. Doch de vrije loon- en prijspolitiek bewerkt op het ogenblik het omgekeerde. Het antwoord op de vraag welke vergissing het meest onduidelijk is kan m.i. niet voor twijfel vatbaar zijn: een te grote werkloosheid welke gepaard gaat met te geringe betalingsbalansoverschotten is ontegenzeggelijk een groter kwaad dan een te grote arbeidsplaatsencreatie bij te grote betalingsbalansoverschotten. Bovendien liggen vrijheid en autonomie op genoemde gebieden meer voor de hand daar waar nog voldoende ruimte is voor een ongebreidelde groei, dan wanneer deze ruimte langzaam maar zeker gaat ontbreken. Milieubescherming en welzijnspolitiek vragen dan om coördinatie, derhalve om beperking van vroegere vrijheden. De waarschijnlijke weg van een snel naar een wat lang-

zamer groeiende economie zal ongetwijfeld gepaard gaan met een fundamentele verandering van ons bestaande beslissingspatroon.

De schaarste-economie waarbij de relatieve schaarste van middelen ten opzichte van de behoeften groter wordt, vereist een geheel ander maatschappelijk besturingssysteem dan wij bij ons stelsel van ondernemingsgewijze produktie gewend waren. Zij vereist in elk geval een centraal plan en een versterking van het gezag en de macht van alle centrale instanties. Bij teveel gepraat en ruggespraak met talloze achterbannen kan men nimmer tijdig tot gecoördineerde beslissingen komen.

Wat zal er m.i. door de regering en de sociale partners in concreto voor de komende drie jaren moeten worden afgesproken?

1. Er zal een richtlijn voor de nominale loonontwikkeling per man moeten worden gegeven waaraan alle sectoren zich dienen te houden en waarvan hooguit de interne verdeling aan de lagere instanties kan worden overgelaten. Deze richtlijn zal afgestemd moeten worden op de desbetreffende buitenlandse ontwikkeling, waarbij, zoveel als mogelijk is, een internationale coördinatie dient te worden nagestreefd. Vergissingen terzake zullen tot uitdrukking komen in koersfluctuaties en kunnen na afloop van een driejarige periode pas worden gecorrigeerd. Voorlopig lijkt de door het CPB in navolging van de economische deskundigen van de SER gegeven richtlijn de juiste.
2. Er zal een prijspolitiek moeten worden gevoerd uitsluitend ten aanzien van die produkten en diensten waarvoor kennelijk geen werkzame concurrentie bestaat, zodanig, dat de desbetreffende inkomensvorming als redelijk wordt ervaren.
3. Er zal een afspraak dienen te worden gemaakt over de maximale omvang en de regionale verdeling van de investeringsbedrijvigheid, die tot uitvoer gebracht zal moeten worden via een vergunningstelsel van

investeringen boven een bepaald bedrag. Daarbij ligt een relatieve beperking van de investeringen in het westen van het land en daarmee een totale beperking van het investeringsvolume ten opzichte van de m.i. te hoge groeivoet van de laatste tien jaren voor de hand.

4. Men zal moeten beseffen dat bij een geringere groei van de arbeidsproductiviteit enerzijds en een toenemend beslag op de middelen door de niet-actieve bevolking (incl. onderwijs genietende bevolking) en ter wille van de milieubescherming anderzijds aan een sterkere verhoging van de belastingdruk niet valt te ontkomen.
5. Mede hierdoor, doch ook ter wille van een herstel van een gezonde rendementsbasis van het bedrijfsleven zal de binnenlandse prijsontwikkeling nog hoger moeten zijn dan thans reeds kan worden voorzien. De inflatie is alleen in internationaal verband te beteugelen!
6. Wil men bovendien een begin maken met de premieheffing voor een algemene pensioenverzekering voor loontrekkers, waarbij gedeeltelijk voor een kapitaaldekkingstelsel zal moeten worden gekozen ter wille van de zo gewenste bevordering van de besparingen der loontrekkers, dan zal mede ten gevolge van de reeds veronderstelde verdere stijging van de sociale premiedruk bijna of in het geheel niets overblijven voor een verruiming van het vrij beschikbare reële loon.

Dit alles wil niet zeggen dat het welzijn van de gemiddelde werknemer niet vooruit zou kunnen gaan: hij krijgt meer vrije tijd, meer onderwijsmogelijkheden, meer pensioen in de toekomst, meer gezondheidszorg, meer milieuhygiëne en „last but not least” meer en beter gespreide werkgelegenheid dan anders het geval zal zijn.

Is dit alles niet het schijnbare offer in de materiële sfeer waard?

D. B. J. Schouten

ESB

Mededelingen

Produktontwikkeling in de marketing

Op zaterdag 6 mei a.s. organiseert de Marketing Management Groep (MMG) een bijeenkomst in het Beatrixgebouw van de Jaarbeurs over: Produktontwikkeling in de marketing.

De eerste spreker, de heer C. Goud, hoofd marktonderzoek Henkel Nederland NV te Amstelveen, zal het onderwerp benaderen van de onderzoekzijde. Daarna zal de heer K. J. Teule, marketing manager van Randstad Uitzendbureau NV te Amsterdam, ingaan op de problemen rond het produkt „dienstverlening”. Na de gezamenlijke lunch zal de heer C. Labeur, product-

manager London Rubber Company Nederland NV te Leerdam, deze cyclus afsluiten met een verhandeling over de wisselende attitudes die bepalend waren en nog zijn voor het beleid ten aanzien van de DUREREX-produkten.

De bijeenkomst zal van 10.30 tot 15.00 uur duren. De toegangsprijs, lunch, koffie e.d. inbegrepen, bedraagt voor MMG- en NIMA-leden, evenals voor studenten en studerenden aan een marketingopleiding f. 12,50 en voor introducees en niet leden f. 17,50.

Inlichtingen: Marketing Management Groep, 1e v. d. Boschstraat 281, Den Haag.

Prognos seminar

Op vrijdag 21 april 1972 organiseert „Associated Marketing Partners” een seminar over „Effiziente Planungs- und Führungsorganisation mit EDV-Programm RAMIS - Beispiel eines Informationssystems”. Sprekers zijn: Hans von Graevenitz en Dieter Grimm, beiden leidinggevende medewerkers van PROGNOS AG te Bazel, Europees Centrum voor Toegepast Economisch Onderzoek. Het seminar zal worden gehouden in Het Nederlands Congresgebouw, Churchillplein 10, Den Haag, van 9.00 - 16.30 uur.

Inlichtingen: „Associated Marketing Partners”, M. H. Trompstraat 8, Amsterdam, tel. (020) 18 16 66.

Geen paniek!

DR. M. WEISGLAS*

Professor Pen is verontrust. Met Forrester en Meadows voorspelt hij de catastrofe, dus een grote algemene ramp. „Ik vrees” — zo schrijft Pen in *ESB* van 16 februari 1972¹⁾ — „dat de zaak waarschijnlijk volledig zal vastlopen. Dit heeft echter allerm minst geleid tot een heldere kijk op hetgeen er nu moet gebeuren. Integendeel, ik ben niet in staat aan te geven welke institutionele, legale en mentale veranderingen er moeten plaatsvinden om de mensheid te redden”. De ontwikkelingslanden hebben een volstrekt hopeloze toekomst. Te dien aanzien merkt Pen op: „Overigens maakt het model van Forrester en Meadows wel duidelijk, dat de arme landen nooit of te nimmer ons levenspeil kunnen bereiken; lang voordien is het menselijk geslacht gestikt en/of verhongerd”.

Pen geeft toe, dat het model van Forrester en Meadows gemakkelijk kan worden bekritiseerd. Hij gaat er echter van uit, „dat andere aannamen dan die van Forrester en Meadows er niet vrolijker zullen uitzien”. Op basis van deze niet bewezen stelling komt Pen tot het aanbevelen van een nieuwe vorm van economische politiek „die uit moet gaan van volstrekt andere waarden en onder andere de vooruitgangsgedachte (zal) moeten vervangen door de gedachte van stabilisatie of zelfs achteruitgang”. Pen acht het nodig dat de productieve activiteit afneemt en dat binnenkort het niveau van de produktie wordt verlaagd. Een depressie is daarvoor vereist en wel een bewust geleide depressie, omdat bedrijfstakken met een hoge inkomenselasticiteit niet steeds de meest vervuilende zijn. Het is duidelijk dat daar enorme problemen van werkgelegenheid en inkomensverdeling aan verbonden zouden zijn. Pen stelt dan ook: „Elementaire vrijheden moeten worden aangetast”. En hij vervolgt: „Ik slaag er niet in, mij deze nieuwe vorm van economische politiek voor de geest te halen”.

Menselijke inventiviteit

Ten besluite van zijn artikel vraagt Professor Pen de lezer tenminste een standpunt. In dat verband stelt hij vooraf: „Een algemeen, niet gespecificeerd vertrouwen in de menselijke inventiviteit is uiteraard weinig behulpzaam, zolang niet wordt aangegeven in welke richting de mensen het moeten zoeken”.

Waarop stoelt Pen echter zijn wantrouwen jegens die menselijke inventiviteit? Het bestaan van de door hem aangeduide problematiek is onmiskenbaar. Waarom echter die wanhoop? De problematiek van vandaag is

inderdaad in schaal en intensiteit aanzienlijk vergroot en door de bevolkingsgroei meer indringend geworden. Waarom niet tevens erkend, dat onze mogelijkheden tot oplossing daarvan ook aanzienlijk zijn vergroot? Tot voor kort was de aardappelmeelindustrie in Groningen vervuiler nummer één. Dit probleem is oplosbaar gebleken en de daartoe vereiste kosten zullen worden opgebracht. Meer voorbeelden zouden zijn te geven.

Is het vooruitzicht voor onze grondstoffen inderdaad zo somber? Zijn er niet steeds nieuwe alsook vervangingsprodukten op de markt gekomen toen dit nodig was? Waarom die volstrekte miskenning van het menselijke vernuft en technische vermogen, terwijl we nog kort geleden er via de televisie getuige van waren hoe de mens op de maan wist te landen? Is het werkelijk uitgesloten, dat deze door zo velen thans gesmade maanexperimenten een voor de gehele mensheid nuttige „fall out” zullen opleveren? Waarom die fatale zorg voor de energievoorziening? Aardgas dateert in feite van na de laatste oorlog. Steeds verluiden er berichten van nieuwe vondsten. Is het echt zo, dat deze binnenkort zijn uitgeput en biedt de techniek niet de mogelijkheid om steeds dieper liggende bronnen aan te boren? En de nucleaire energie? Is deze geheel te verwaarlozen en biedt deze geen nieuw soelaas?

Het is bekend dat de periode, die verloopt tussen een wetenschappelijke uitvinding en haar praktische toepassing steeds korter wordt. In zijn boek *Le Défi Américain* vermeldt Servan Schreiber terzake voor de fotografie 112 jaar, voor de telefonie 56 jaar, voor de radio 35 jaar, voor radar 15 jaar, voor de televisie 12 jaar, voor de atoombom 6 jaar en voor de transistor 5 jaar. Is dat proces nu heus voorbij? Is er dan echt niets te vinden tegen storende uitlaatgassen en kunnen elektrisch of nucleair voortgedreven auto's niet worden verwacht?

Naast al het sombere, dat ons door Forrester en Meadows via Professor Pen wordt voorgeschoteld is

* De auteur is economisch adviseur van Unilever NV te Rotterdam. De auteur had dit artikel op 8 maart als een spontane reactie ingezonden. De redactie stelt het op prijs dat hij dit artikel heeft gehandhaafd, hoewel voor hem de spontaniteit verloren is gegaan.

¹⁾ Prof. Dr. J. Pen, De onbekende consequenties van het model van Forrester en Meadows voor de economische politiek, *ESB*, 16 februari 1972.

met evenveel recht te stellen, hetgeen andere onderzoekers ons voorspiegelen. Omstreeks 1975 zou economisch verantwoorde ontzilting van zeewater te verwachten zijn. Omstreeks het jaar 2000 is economisch verantwoorde oceanische voedselproductie aangekondigd, die in minstens 20 % van het wereldvoedselgebruik zou kunnen voorzien. Het bovenstaande is slechts een snelle greep uit vele beschikbare voorbeelden, op grond waarvan ik — zonder tot onverantwoord optimisme door te slaan — de angst en het wantrouwen van Professor Pen niet deel. Hij weet stellig zelf de weg naar de publikaties waaraan ik mijn voorbeelden, die met vele andere zouden kunnen worden aangevuld, ontleen. Doen al die publikaties onder voor die van Forrester en Meadows?

Milieuproblematiek

Laat ons de zo belangrijke milieuproblematiek doelmatig en genuanceerd aanpakken. In veel kringen gelukkig wordt daaraan gewerkt. Succes vereist vertrouwen dat de mensheid tot oplossingen kan komen. Dit vraagt bundeling van inspanning en krachten, nationaal en internationaal. De op handen zijnde milieuconferentie van de Verenigde Naties in Stockholm kan ons wellicht een stap verder brengen. Ook de onlangs in Nederland ingestelde „Toekomstclub”, waaronder Professor Pen, zal zich over de hier besproken problemen buigen. Ik vertrouw dat dit zal geschieden zonder de *paniek*, waarmee de Club van Rome thans nog is omringd. Het luiden van de noodklok kan somtijds nuttig zijn; zonder uitzicht echter leidt dit tot paniek. Paniek is gevaarlijk en schept een slecht research- en beleidsklimaat. Volgens Van Dale is paniek „een plotselinge schrik of angst die een groot aantal mensen bevangt wegens een wezenlijk of verondersteld gevaar, en die leidt tot buitensporige of onoordeelkundige pogingen om zich daartegen te beveiligen”.

De ernst van de huidige milieuproblematiek wordt ook door mij niet miskend. Juist omdat halve maatregelen geen oplossing zullen bieden is diepgaande, wel overwogen bezinning nodig. Stabilisatie of zelfs afname van de bevolkingsgroei, vooral in bepaalde ontwikkelingslanden, is onvermijdelijk. Verdere heroriëntering van industriële productie op niet of minder vervuilende methoden met behoud en zelfs verhoging van de huidige economische groei ter voorziening in nieuwe ecologische behoeften, is noodzakelijk. Verdere research gericht op „recycling” van afval en de voortbrenging van nieuwe en vervangende grondstoffen is vereist. Ingrijpende infrastructuurwijzigingen zullen moeten worden aangebracht. Herallocatie van onze middelen zal voor dit alles nodig zijn. Besluitvaardigheid, vooral ook politieke, is daartoe van groot gewicht.

Waar het mij in deze reactie om gaat is de sfeer waarin dit alles tot stand moet worden gebracht. Zwartgalligheid en ondergangspessimisme, die bij Pen en vele anderen schijnen te gaan overheersen, vormen geen vruchtbare voedingsbodem voor een evenwichtige beantwoording van de ons door de huidige samenleving gestelde uitdagingen. Vele lessen uit het verleden, zoals de uitbanning van Londens „smog”, maar vooral ons technische kunnen en economische vermogen, rechtvaardigen deze gemoedsgesteldheid met spoed te overwinnen.

8 maart 1972

M. Weisglas

Naschrift

Dr. Weisglas vraagt zich af waarop mijn pessimisme berust en waarom ik niet wat meer vertrouwen heb in de menselijke inventiviteit. Nu, de fundamentele redenen van mijn pessimisme zit bij de eindige capaciteit van het ecosysteem. Daarop wijst ook Drs. Van der Straaten met wiens bijdrage ik het eens ben ¹⁾. Deze eindigheid is strijdig met een toenemende milieubelasting en vooral ook met een steeds toenemend energieverbruik. Ik heb wel vertrouwen in het denkvermogen van de mensen, maar vrees dat er te weinig terugkoppelingsmechanismen aanwezig zijn die deze inventiviteit in de juiste richting leiden. In het bijzonder de overheid verdenk ik van traagheid, en dat is een strategisch punt, want de overheid zal de correcties moeten aanbrengen. Het prijsmechanisme doet het in elk geval niet. Ook ben ik bang, dat de mensen de correcties niet zullen aanvaarden, omdat deze gepaard gaan met verlaging van vormen van consumptieve bevrediging die velen als essentieel hebben leren zien (wie remt het vliegverkeer af?).

Tenslotte koester ik een groot wantrouwen tegen de kernenergie; ik meen niet, zoals Weisglas oppert, dat deze „te verwaarlozen” zou zijn, maar integendeel dat deze energiebron een ontzettende vervuiling teweeg zal brengen — er zijn nog geen geruststellende oplossingen bedacht voor het onschadelijk maken van het radioactieve afval. Weisglas geeft een aantal oplossingen aan, die mijns inziens teveel los van elkaar worden gezien. Het is juist een eigenschap van de redenering van Forrester en Meadows dat zij in het licht stelt hoezeer deze partiële oplossingen de situatie op een ander terrein slechter maken.

Hetgeen Drs. Nentjes voorstelt lijkt mij wel zinnig, maar ik vrees dat hij te makkelijk denkt over de praktische realiseerbaarheid ervan ²⁾. De controle, van overheidswege, op nieuwe technieken is nog wel wat anders dan de toepassing van de Warenwet. De geweldige verschuivingen in de allocatie waar Nentjes over spreekt moeten worden afgedwongen door een overheid, die bijzonder autoritair zal moeten optreden, en daarvoor meer vertrouwen van de burgers nodig heeft dan deze burgers, zoals het er nu uitziet, zullen opbrengen.

Ik zie dat allemaal nog niet tijdig gebeuren, en ben het in ieder geval niet met Nentjes eens als hij zegt dat al deze ingrepen niet revolutionair zijn. Wie nadenkt over de psychologische, de juridische en de politieke consequenties van die ingrepen laat makkelijk de moed zakken, ofwel hij speculeert op veranderingen in de samenleving, die wij nog niet helder voor ons zien. Weisglas heeft natuurlijk gelijk dat paniek niet helpt, maar als we de zaken op hun beloop laten komen we misschien in situaties, die enige paniek onvermijdelijk maken.

J. Pen

¹⁾ Drs. J. van der Straaten, Het model van Forrester en Meadows en de produktiemogelijkheden op lange termijn, *ESB*, 22 maart 1972.

²⁾ Drs. A. Nentjes, De economisch-politieke consequenties van Professor Pen, *ESB*, 29 maart 1972.

De kosten van het wonen als grondslag voor de huur

C. P. A. BAKKER*

In *ESB* van 2 februari 1972 heeft Dr. J. van den Doel in een bijdrage getiteld „Woningnood: een rekenfout?” gepoogd met een beroep op de grondslagen van de bedrijfseconomie, aannemelijk te maken, dat de gangbare prijsstelling van woninghuren een rekenfout bevat met als gevolg een tekort aan „betaalbare woningen”. In deze bijdrage heeft hij zich in hoofdzaak gebaseerd op de ideeën ontwikkeld door de heer A. C. de Goederen¹⁾, hetgeen voor mij aanleiding was tot een kritiek²⁾, welke Van den Doel weliswaar heeft aangehaald, doch waarvan ik tot mijn spijt heb moeten constateren, dat hij deze niet heeft begrepen.

Kostprijsberekening en prijspolitiek

De kernfout in het betoog van Van den Doel is, dat hij niet voldoende onderscheid maakt tussen kostprijsberekening en prijspolitiek c.q. tussen kosten en opbrengsten. Hij propageert een andere wijze van prijsvaststelling gebaseerd op een andere wijze van kostprijsberekening, omdat hij vindt dat de gangbare prijsvaststelling is gebaseerd op een onjuiste kostprijsberekening. Hij maakt daarbij gebruik van enkele verwijzingen naar het bekende leerboek van Prof. Dr. H. J. van der Schroeff³⁾. In het hierna volgende zal ik mij wat dit betreft houden aan een meer recente druk⁴⁾, ofschoon ik daarbij opmerk, dat dit verschil in druk voor ons onderwerp geen verschil in resultaat geeft.

Een kostprijsberekening is nodig als grondslag voor de prijsvaststelling. Daarbij spelen de kosten van duurzame produktiemiddelen meestal een belangrijke rol. Tot de kosten van duurzame produktiemiddelen behoren de afschrijving en de rente. De onderhoudskosten behoren daartoe *niet*, zij vormen een afzonderlijke kostensoort⁵⁾. Voor het bepalen van de afschrijving is het noodzakelijk een schatting te maken van de waardedaling van het produktiemiddel gedurende zijn economische levensduur. In concreto komt dat neer op het bepalen van het aantal nutsprestaties gedurende die levensduur en de verdeling daarvan over die tijd. In een formule is dit de oplossing van W uit de volgende vergelijking:

$$I = \frac{W_1}{(1+i)^1} + \frac{W_2}{(1+i)^2} + \frac{W_3}{(1+i)^3} + \dots + \frac{W_n}{(1+i)^n} + \frac{R}{(1+i)^n}$$

waarin W_1 , W_2 enz. de nutsprestaties voor de achtereenvolgende jaren voorstellen;

I = de investering
 i = de rentevoet
 n = de levensduur in jaren
 R = de restwaarde.

Indien R ten opzichte van I van geringe omvang is en n een grote waarde heeft, is de invloed van de laatste factor in de vergelijking praktisch te verwaarlozen, vooral wanneer ook i , zoals thans het geval is, hoog is. Voor het zeldzame geval dat $W_1 = W_2 = W_3 = \dots = W_n$ is de waarde van W gelijk aan de n -jarige annuïteit van $I - R$, verhoogd met iR . Ten aanzien van een woonhuis wordt aan deze voorwaarde *niet* voldaan. Het woongenot van een huis daalt naarmate de woning ouder wordt.

Die daling heeft technische en economische oorzaken. Technisch, omdat de woning slijt en na verloop van tijd gebreken gaat vertonen, die ook bij regelmatig onderhoud niet volledig kunnen worden opgevangen; economisch, omdat de opvattingen omtrent de aan een woning te stellen eisen steeds hoger worden naarmate de welvaart toeneemt. De te kleine keukens van woningen die nog maar 10 tot 20 jaar oud zijn, zijn hiervan een duidelijk voorbeeld. Ook externe factoren kunnen invloed hebben op het woongenot. De rust en het uitzicht kunnen verloren gaan door een nieuwe autosnelweg of randweg met ongelijkvloerse kruisingen. De waarde van een woning kan daardoor plotseling dalen⁶⁾. De Goederen⁷⁾ meent merkwaardigerwijze dat van technische en economische slijtage nauwelijks sprake is.

Deze van de realiteit afwijkende zienswijze berust in hoofdzaak op de gedachte, dat de schaarste zo groot is, dat het publiek ondanks kwaliteitsverschillen bereid zal zijn voor ongelijkwaardige woonruimte toch een gelijke prijs te betalen. Het heeft mij verbaasd, dat Van

* De auteur is registeraccountant en o.m. commissaris van een grote woningbouwvereniging.

¹⁾ „Economische” versus „betaalbare” huren, *ESB*, 29 juli 1970, blz. 722-725.

²⁾ „Sociale” versus „economische” huren, *ESB*, 9 september 1970, blz. 852-857.

³⁾ *De leer van de kostprijs*, vierde druk, 1956.

⁴⁾ *Kosten en kostprijs*, zevende druk, 1970.

⁵⁾ *Kosten en kostprijs*, deel I, § 37, blz. 230-234.

⁶⁾ Zie ook het artikel genoemd in noot 2.

⁷⁾ A. C. de Goederen, naschrift in *ESB*, 9 september 1970, blz. 852.

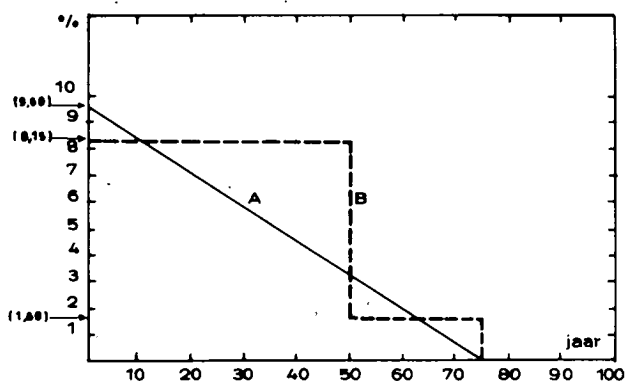
den Doel met een wijde boog om dit aspect is heen gelopen en De Goederen klakkeloos is gevolgd, ofschoon de invloed reeds nu duidelijk merkbaar is. Zo heeft de gemeente Utrecht, die nog met grote woningnood te kampen heeft, juist dezer dagen de vestigingsbepalingen soepeler gemaakt voor de woningen op de vierde woonlaag in flatgebouwen *zonder* lift en voor woningen op de zevende en hogere woonlagen in flatgebouwen *met* lift, omdat urgente gevallen in de praktijk voor het aan die woningen verbonden ongemak bedanken.

Struisvogelpolitiek

Mijn conclusie is dan ook, dat wie ten aanzien van woningen economische slijtage over het hoofd ziet zich schuldig maakt aan struisvogelpolitiek. De consequentie t.a.v. de aanwezigheid van economische slijtage is, dat een juiste verdeling van de kapitaalslasten over de levensduur van de woning inhoudt, dat moet worden gewerkt met zogenaamde dalende annuïteiten. De mate van het verschil tussen elkaar opvolgende annuïteiten wordt bepaald door enerzijds de daling van het woongenot en anderzijds door de stijging van de onderhoudskosten. Indien men aanneemt, dat het woongenot jaarlijks met 1% daalt ten opzichte van het voorafgaande jaar, terwijl de onderhoudskosten jaarlijks met 1% stijgen ten opzichte van het voorafgaande jaar, dan komt men bij een rentevoet van 8% per jaar en een economische levensduur van 75 jaar op een eerste annuïteit van circa 9,6%, terwijl elke volgende 1/75 deel of 0,128% lager is.

Het verschil met de huidige praktijk in de woningwetsector: de 50-jarige annuïteit voor de opstallen en de 75-jarige annuïteit voor de grond is betrekkelijk gering, omdat men in deze sector de in de eerste tien jaar te laag gecalculerde kapitaalslasten aanvult met een voorziening voor onderhoud, welke kan worden aangesproken in de jaren dat men naar bedrijfseconomische maatstaven eigenlijk te hoge kapitaalslasten calculeert (tot 50 jaar), welk proces zich tussen het vijftigste en het vijfenzeventigste jaar herhaalt, zoals uit de volgende grafiek blijkt.

Verloop van de verdeling van de kapitaalslasten van een woning over de tijd — bij 8% rente — in % van de investering

- A = bedrijfseconomische methode met dalende annuïteiten
 B = methode voor woningwetwoningen: 50-jarige annuïteiten voor opstallen 75-jarige annuïteiten voor grond

Initiale overcapaciteit

Om een verschuiving van de hoge kapitaalslasten aan het begin van de levensduur van een woning naar een later tijdstip te motiveren, wijst Van den Doel op het begrip initiale overcapaciteit. Hij ziet de economische capaciteit van een woning in de loop van de tijd toenemen. Deze opvatting staat diametraal tegenover mijn opvatting, dat de praktijk leert, dat het woongenot in de loop van de tijd afneemt. Het beroep op de bedrijfseconomie gaat niet op. Men zou weliswaar kunnen stellen, dat de hogere woonkwaliteit, welke ten opzichte van de behoeften wordt aangeboden, enige gelijkenis vertoont met het begrip „overcapaciteit” bij duurzame produktiemiddelen, zijnde dat deel van de produktiecapaciteit, dat in grotere omvang aanwezig is, dan met het oog op de behoefte is vereist⁸⁾, doch dan ziet men over het hoofd, welke consequenties daaraan zijn verbonden.

De lasten van deze initiale overcapaciteit worden door Van der Schroeff in het algemeen niet tot de kosten gerekend, doch tot de offers van het heden gericht op voordelen in de toekomst⁹⁾. Deze offers moeten worden bestreden uit de winst. Voor de woningbouw zouden deze offers door de overheid gesubsidieerd moeten worden, omdat zij niet tot de kosten van de toekomst kunnen worden gerekend. Deze regel kent slechts één uitzondering: voor het openbare nutsbedrijf gelden de offers van de initiale overcapaciteit tot de kosten, waarbij de dekking verzekerd is door de monopolistische structuur van deze bedrijven.

Stijging van de vervangingswaarde

Eerst nu komt de vraag aan de orde, welke de betekenis is van de stijging van de vervangingswaarde voor de calculatie van de kosten. Het antwoord is eenvoudig. Stijgen de vervangingskosten van een duurzaam produktiemiddel, dan werkt dit door in de calculatie door de annuïteit te vermenigvuldigen met de factor welke de prijsstijging aangeeft. Afgezien van bijkomstigheden blijft dan een juiste verhouding bestaan ten opzichte van de woonkosten van nieuwe objecten. De ondernemer die bij prijsstijging de gestegen vervangingskosten aan zijn afnemers doorberekent, berekent in beginsel niet teveel. Het gevolg echter kan zijn, dat bij financiering met vreemd vermogen een winst ontstaat, omdat de geleende goede guldens met slechte guldens kunnen worden terugbetaald.

Aangezien de overheid op deze manier veel inflatiewinst maakt kan het een punt van overweging zijn die met de financiering behaalde winst aan de huurders ten goede te laten komen door de huur op een lager peil vast te stellen dan overeenkomt met de bedrijfseconomische kosten. In mijn bijdrage in *ESB* van 9 september 1970 heb ik reeds laten blijken, dat ik daar niet afwijzend tegenover sta. Voorzichtigheid is daarbij echter geboden. Het is moeilijk te zeggen welk deel van het inflatieverlies door geldverschaffers in de rente is afgewenteld. Slechts dit deel komt beschikbaar

⁸⁾ *Kosten en kostprijs*, deel II, § 48, blz. 166.

⁹⁾ *Kosten en kostprijs*, deel II, § 53, blz. 184.

voor een tegemoetkoming aan de huurders, omdat niet te verwachten is dat bij afnemng van de inflatie de rente zal dalen met die afnemng. Dit houdt in, dat ik aanneem, dat ook bij afwezigheid van inflatie voor leningen op lange termijn toch wel circa 4 % rente zal moeten worden betaald. Daarmede wil ik niet zeggen, dat ik in de nabije toekomst een periode zonder inflatie verwacht.

In de opvatting van Van den Doel heeft de factor k een zelfstandige waarde, die onafhankelijk van het inflatieverschijnsel positief kan zijn op grond van de veronderstelde initiale overcapaciteit. Het is niet geheel duidelijk hoe ver Van den Doel De Goederen volgt. Mijn indruk is, dat hij desnoods een waarde voor k (de voet waarmee de opbrengsten minus de complementaire kosten van de initiale investering stijgen) accepteert die gelijk is aan of groter is dan i . Het is interessant na te gaan wat de uitkomst wordt indien bijv. $i = 0,08$ en $k = 0,08$. Formule (2) van Van den Doel wordt dan:

$$K_0 < \frac{n P_1}{1,08}$$

P_1 als percentage van de investering K wordt dan (voor het eerste jaar) 1,44. P_2 is dan $1,08 \times 1,44 = 1,555\%$ enz. tot $P_{75} = 1,44 \times 1,08^{74} =$ ruim 428, d.w.z. dat de kapitaalslasten in het 75e jaar ruim 4 x de initiale investering bedragen op het moment dat de woning waarschijnlijk een krot is, dat onbewoonbaar moet worden verklaard.

In mijn visie is de waarde van k altijd negatief, zijnde de invloed van de door Van den Doel ten onrechte verwaarloosde technische en economische slijtage van de woning, doch daar staat tegenover dat ik uit een oogpunt van prijspolitiek bereid ben met een lagere waarde van i in de calculatie genoegen te nemen dan de werkelijk betaalde rentevoet als middel om de inflatiewinst gedeeltelijk aan de huurder af te staan.

Het lijkt op het eerste gezicht wel aardig nieuwe woningen gedurende een aantal jaren beneden de kostprijs te verhuren, doch indien men beseft, dat dit een vorm van subsidie is die door latere bewoners moet worden opgebracht, dan ontstaat toch opnieuw een onevenwichtigheid in de woningmarkt. Op deze wijze kunnen huren voor nieuwe woningen ontstaan die lager zijn dan de huren van woningen die minder comfort geven en enkele tientallen jaren oud zijn. Dan wil iedereen een goedkope nieuwe woning, terwijl de dure oude woningen leeglopen. Iets van dit gevaar heeft Van den Doel gelukkig wel gezien. Aan het slot van zijn paragraaf over het risico merkt hij voorzichtig op, dat een calculatie van stijgende opbrengsten gedurende een zo lange periode op basis van initiale economische overcapaciteit, vermoedelijk slechts toe te passen is door een monopolist, die niet behoeft te concurreren met aanbieders die geen initiale offers hebben gebracht.

Dan is de aap uit de mouw. Dan moet de overheid ingrijpen. Met geen woord rept Van den Doel over de moeilijkheden welke dan met de distributie van woonruimte ontstaan. Als de huurprijzen niet meer corresponderen met het woongenot (goedkope nieuwe en dure oude woningen), wat moet dan de verdeling beheersen? Het inkomen? Wil Van den Doel de minst draagkrachtigen in de nieuwe woningen huisvesten en de meer draagkrachtigen verwijzen naar de duurdere oude woningen? Hoe moet er dan ooit een normale toestand ontstaan waarin alle waar naar zijn geld is?

Uitgaafprijscalculatie

Het idee van De Goederen is een *uitgaafprijscalculatie* in een tijd van *geldontwaarding*, gebaseerd op de gedachte, dat het redelijk is, dat de initiale investering met rente in de huren wordt terugontvangen. In zijn visie is een gulden een gulden ongeacht de reële waarde. Als er één ding is, wat in de gangbare bedrijfseconomische theorie centraal staat, dan is het wel de onjuistheid van die opvatting¹⁰). Ook macro-economisch is de toepassing gevaarlijk, omdat uit het inkomen voor huur minder wordt besteed dan de opgeofferde reële waarde. Deze toepassing zou een krachtige impuls voor een permanente overbesteding betekenen, die door middel van belastingheffing zou moeten worden gecorrigeerd.

De door Van den Doel gesignaleerde rekenfout is een illusie. Een werkelijke oplossing van het probleem kan alleen worden bereikt door geleidelijk over te gaan naar een systeem, waarbij de huren worden gebaseerd op basis van hetgeen reëel wordt opgeofferd, d.w.z. op basis van vervangingskosten. Dat houdt in dat, afgezien van beperkte kwaliteitssubsidies, alle algemene subsidies op woningen geleidelijk moeten worden afgeschaft, dat alle huren van oude woningen geleidelijk worden geharmoniseerd en dat voor de minst draagkrachtigen individuele huursubsidie wordt verleend. De baten die de overheid direct en indirect toevloeien uit de huurverhogingen en het vervallen van de algemene subsidies maken het mogelijk de verhogingen te compenseren door een belangrijke verhoging van de belastingvrije voet voor de loon- en inkomstenbelasting.

C. P. A. Bakker

¹⁰) *Kosten en kostprijs*, deel I, § 2, blz. 8.

Naschrift

De heer C. P. A. Bakker heeft op waardevolle wijze enkele onderdelen van mijn artikel „Woningnood: een rekenfout?” in *ESB* van 2 februari 1972 nader belicht. In dit artikel tekende ik bezwaar aan tegen het gebruik dat, bij het nemen van investeringsbeslissingen in de sector van de volkshuisvesting, de opbrengsten en complementaire kosten die betrekking hebben op latere jaren, niet variabel, doch constant worden verondersteld. Bakker ziet het juist als hij stelt dat ik een andere wijze van prijsvaststelling propageer op basis van een andere wijze van kostprijsberekening, omdat ik meen dat de gangbare prijsvaststelling is gebaseerd op een onjuiste kostprijsberekening.

Slijtage

Het hoofdpunt van Bakkers kritiek houdt in, dat ik de slijtage van duurzame produktiemiddelen over het hoofd zou hebben gezien. Dit verwijt stoelt echter niet op feitelijke bases en vindt zijn oorsprong vermoedelijk in hetgeen De Goederen destijds poneerde. Op blz. 105 linkerkolom en blz. 106 rechterkolom van mijn artikel blijkt duidelijk dat slijtage in mijn visie wel degelijk bestaat en deze slijtage kan uiteraard het gevolg zijn van technische en van economische factoren. Het is echter te simpel geredeneerd als Bakker, louter op grond van het bestaan van slijtage, concludeert dat met da-

lende annuïteiten gewerkt moet worden. De juistheid van deze conclusie hangt immers af van de kwantitatieve verhouding tussen slijtage enerzijds en de inflatie of de initiaal begrote economische overcapaciteit anderzijds.

Indien men, zoals Bakker reeds in *ESB* van 9 september 1970 deed, uitsluitend de slijtage beschouwt, leidt dit inderdaad tot de conclusie dat de te begroten capaciteit van het produktiemiddel elk jaar daalt. Doch de slijtage is slechts één determinant van de capaciteit en de betekenis daarvan kan door andere determinanten worden overschaduwd. Het is zelfs denkbaar dat, indien het produktiemiddel een lange begrote levensduur heeft, de kwantitatieve verhouding tussen de verschillende determinanten in de loop van de tijd wisselt, zodat bijvoorbeeld in de eerste helft van de levensduur per saldo stijgende annuïteiten en in de tweede helft per saldo dalende annuïteiten moeten worden begroot. Om deze reden is het ook onjuist om, op basis van de door mij gepresenteerde formule, te berekenen dat de „kapitaalslasten” na 75 jaar, als het produktiemiddel versleten is, ruim 4 x de initiale investering zou moeten bedragen. Niet alleen stelt Bakker de data op een absurd hoog niveau ($n = 75$, $k = 0,08$), doch bovendien mist hij dat ik op blz. 106 linkerkolom te kennen heb gegeven dat mijn formule het algemene verband tussen een aantal variabelen poogde te illustreren, los gezien van toepassingen in de sector van de volkshuisvesting.

Bakker heeft helaas geen kennis genomen van de door Floor¹⁾ gebruikte formule, die weliswaar het algemene verband tussen de relevante grootheden minder duidelijk weergeeft, doch meer geëigend is voor operationeel gebruik bij het investeren in woningen. In die formule wordt rekening gehouden met de mogelijkheid dat de annuïteiten, na lange tijd te zijn gestegen, uiteindelijk gaan dalen. De ongenueanceerde conclusie van Bakker, dat de begrote annuïteiten *altijd* moeten dalen, wijs ik beslist van de hand.

Inflatie

Toen ik mijn algemene gevolgtrekkingen toepaste op de volkshuisvesting concludeerde ik dat er in deze sector inderdaad een kans bestaat dat de begrote annuïteiten jaarlijks moeten stijgen. De eerste reden daarvan is gelegen in het feit dat voor woningen een lange economische levensduur wordt begroot waardoor in een tijdperk van inflatie de vervangingswaarde van een woning jaarlijks met een hoger percentage kan stijgen dan het percentage waarmee het woongenot daalt. Volgens Bakker mag de ondernemer rekening houden met zulke prijsstijgingen voor zover die reeds hebben plaatsgehad door zijn annuïteit met de prijsstijging te vernieuwen.

Bakker ziet echter de conclusie van Floor²⁾ over het hoofd dat aldus in de kostprijsberekening de vervanging dubbel wordt veilig gesteld. In de eerste plaats stelt de ondernemer zijn calculatierentevoet op een zodanige hoogte vast dat ook een vergoeding wordt ontvangen voor het vermogensverlies ten gevolge van de inflatie. In de tweede plaats berekent de ondernemer de bij prijsstijging gestegen vervangingskosten elk jaar aan zijn afnemer door.

Door zowel de calculatierentevoet als de later gestegen vervangingswaarde door te berekenen in de

kostprijs ontstaat een dubbeltelling, waardoor de kostprijs te hoog wordt. Er is dan ook geen grond voor het voorstel van Bakker om, uit prijspolitieke overwegingen, de huren op een lager peil vast te stellen dan het niveau van de kostprijs-huren. Wij bepleiten de dubbeltelling in de kostprijsberekening te elimineren door niet louter achteraf de aanbiedingsprijs met de stijging van de vervangingswaarde te corrigeren, doch door reeds vooraf een bepaalde te verwachten trend voor toekomstige prijzen te begroten. Bij het schatten van deze trend is natuurlijk voorzichtigheid geboden, zoals Bakker terecht opmerkt.

Uit het voorafgaande volgt, dat Bakker aan mijn betoog geen recht doet door het niet voldoende onderscheid maken tussen kostprijsberekening en prijspolitiek als een „kernfout” in mijn redenering te bestempelen. Het aanbrengen van zulk een onderscheid is niet doelmatig omdat bedrijfseconomische calculatievoorschriften geheel niet met Bakkers prijspolitieke voorstellen³⁾ conflicteren.

Initiale overcapaciteit

In de sector van de volkshuisvesting bestaat eveneens een kans op stijgende annuïteiten wanneer bij de opzet van een woning een initiale economische overcapaciteit wordt begroot. Wellicht heeft de wijze, waarop ik technische en economische capaciteit tegenover elkaar heb gesteld, bij Bakker verwarring gewekt. Mijn betoog hield echter in dat, ook al neemt het woongenot in de loop van de tijd af, de economische capaciteit toch kan toenemen. Zulk een situatie doet zich voor indien een deel van het initiale woongenot niet kan worden afgezet, zodat de investering slechts economisch bestaansrecht heeft bij het uitzicht op een toeneming van het af te zetten deel van het woongenot in de toekomst. De initiale capaciteit wordt dan technisch wel, doch economisch niet benut. De daling van het woongenot kan dan, zeker in de eerste helft van de levensduur, worden overtroffen door de stijging van het gedeelte van het woongenot, dat kan worden afgezet als gevolg van de toename van het reële inkomen van de huurder.

Tegen deze gedachte voert Bakker aan, dat de lasten van deze initiale overcapaciteit door Van der Schroeff in het algemeen niet tot de kosten wordt gerekend, doch tot de onkosten, die ten laste van de winst worden gebracht. Van der Schroeff⁴⁾ beschouwt de offers voortvloeiende uit initiale overcapaciteit echter als kosten indien de investering slechts economisch bestaanbaar is bij een vergrote afzet in de toekomst zodat men de initiale overcapaciteit doelbewust moet aanvaarden. In mijn artikel heb ik uiteengezet waarom deze situatie ook bij investeringen in woningen actueel kan zijn. In dat geval is de exploitatie van woningen inderdaad vergelijkbaar met de door Bakker ten tonele gevoerde exploitatie van een openbaar nutsbedrijf.

¹⁾ J. W. G. Floor, *Beschouwingen over de bevordering van de volkshuisvesting*, Leiden, 1971, blz. 59.

²⁾ Floor, a.w., blz. 72.

³⁾ Zie over deze prijspolitieke voorstellen: F. Hartog, *Toegepaste welvaartseconomie*, Leiden, 1963, blz. 109.

⁴⁾ H. J. van der Schroeff, *De leer van de kostprijs*, vierde druk, Amsterdam, 1956, blz. 369.

Bij de begrafenis van onze loonpolitiek: veel Peper, weinig bloemen

PROF. DR. J. H. BUITER*

Nederland is in vele opzichten een buitenbeentje. Zijn sociale politiek is perfectionistisch, het arbeidsbeleid van zijn ondernemingen paternalistisch. „Industrial relations” als netwerk van relaties op verschillende niveaus — „locals”, bedrijven, werkgevers- en werknemersorganisaties — bestaat eigenlijk alleen maar op het vlak van de loonpolitiek. Wij hebben dat loonbeleid flink hoog opgehangen (dat is ons perfectionisme) en lieten de rest, bijv. wat er met de arbeider in het bedrijf gebeurt, over aan het aldaar gevoerde personeelsbeleid (ziedaar ons paternalisme). Buitenlanders, zoals Windmuller en Ryder¹⁾ hebben in opperste verbazing naar dit gebeuren zitten kijken.

Het is in deze situatie geen wonder en ook wel terecht, dat Peper het bij zijn analyse van de ontwikkeling van de arbeidsverhoudingen na 1945 hoofdzakelijk heeft over de loonpolitiek²⁾. Zijn schets van opkomst, bloei en verval van de centrale loonpolitiek overtuigt wel, met uitzondering van zijn uithaal naar de SER, ten onrechte als causans en zondebok opgevoerd.

Zijn analyse gaat in de richting van een realistischer vormgeving van de arbeidsverhoudingen, waarbij ervan wordt uitgegaan dat partijen daarbij voor een deel verschillende doelstellingen en belangen hebben. De afweging van die belangen vindt plaats in onderhandelingen, waaruit — soms na strijd — tijdelijke coalities resulteren met in tijd en reikwijdte vastgelegde en dus beperkte afspraken. Die afspraken worden in toenemende mate,

* Hoogleraar aan de Nederlandse Economische Hogeschool te Rotterdam. Drs. A. Peper zal in mei een afsluitend artikel schrijven. De discussie is hiermee gesloten.

¹⁾ J. P. Windmuller, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, Utrecht/Antwerpen, 1970.

M. S. Ryder, *Managing industrial conflict in Holland at the plant level*, Ann Arbor, Michigan, 1970.

²⁾ A. Peper, De overgangsjaren van de Nederlandse arbeidsverhoudingen, *ESB*, 13 januari 1971, blz. 28-34.

Subsidies

De analogie tussen de exploitatie van woningen en die van een openbaar nutsbedrijf zette ik voort toen ik concludeerde, dat de calculatie zonder rekenfout in de volkshuisvesting vermoedelijk slechts is toe te passen door een monopolist, die niet behoeft te concurreren met aanbieders die op basis van de veronderstelling van constante opbrengsten hebben gecalculeerd. Bakker bestrijdt deze conclusie niet doch verbindt daaraan de voorwaarde dat deze monopolist niet alleen de exploitatie, doch ook de distributie van woonruimte beheerst. Dit is z.i. noodzakelijk omdat de huurprijzen niet meer corresponderen met het woongenot wanneer nieuwe woningen goedkoop zouden worden gemaakt en oude woningen duur.

Naar mijn mening doet Bakkers distributieprobleem zich niet voor bij calculatie van stijgende huurprijzen op basis van het bestaan van inflatie; de nu bestaande disharmonie tussen de huren van oude en die van nieuwe woningen wordt er juist door opgeheven. Bij calculatie op basis van een initiale economische overcapaciteit dreigen wél de door Bakker geschetste neveneffecten. Zij kunnen echter worden vermeden indien de initiale huurprijzen van nieuwe woningen elk jaar op een hoger niveau worden vastgesteld zodat de harmonie met de

bestaande woningvoorraad niet wordt verbroken. Als bijvoorbeeld de huren van de bestaande woningvoorraad elk jaar met 4% stijgen, moeten ook de initiale huurprijzen van nieuwe woningen van dezelfde kwaliteit elk jaar 4% hoger worden vastgesteld.

Dezelfde handelwijze stond Bogaers voor ogen toen hij zijn nieuwe filosofie voor de subsidiëring van woningen met toekomstwaarde introduceerde. Het verschil tussen de conceptie van Bogaers en mijn visie is echter hierin gelegen, dat Bogaers de aan de initiale overcapaciteit verbonden offers als verliezen beschouwde en deze verliezen uit 's rijks kas wenste te vergoeden, terwijl ik voorstel om deze offers als kosten te beschouwen, die door de exploitanten worden gedragen⁵⁾. Aan Bakkers wens om de objectsubsidies geleidelijk af te schaffen, kan juist door eliminatie van de rekenfout worden voldaan.

J. van den Doel

⁵⁾ R. M. de Haan: Enkele notities over woningbouwproblemen, *Socialisme & Democratie*, mei 1967, blz. 353-354.

aldus de visie van Peper, gemaakt op lager niveau dan voorheen en monden tenslotte uit in de afzonderlijke ondernemingen en haar werknemers. Peper ziet dus een ontwikkeling, hij verwacht dat die zich voortzet en wénst die ook te generaliseren en dóór te trekken; de toekomst hoort aan de coalitie en aan de decentralisatie.

Het artikel van Peper is een vlot geschreven verstandig stuk, zonder grootse pretenties. Het is daarom opmerkelijk dat het zoveel aandacht heeft gekregen. Een groot aantal bijdragen borduurt op zijn artikel voort en Peper wordt prompt de mantel van de deskundige en theorievernieuwer omgehangen. De reacties lijken in geen verhouding te staan tot de „zwaarte” van het artikel. De golf van belangstelling is daarom overigens niet minder interessant. Daarmee wordt de theoretische en praktische armoede van de „industrial relations” gedemonstreerd, maar ook een roep om inzicht en uitkomst klinkt erin door.

De genoemde poverheid in het denken over arbeidsverhoudingen doet het weinig zinrijk zijn om op de verschillende bijdragen uitgebreid in te gaan. Wel is het misschien nuttig een paar punten, die voor beleidsinzicht en beleidsinstrumentering van belang zijn, nader te bezien, zulks naar aanleiding van Pepers artikel en de daarop volgende bijdragenreeks. Enkele opmerkingen dus, en wel over de volgende punten:

1. de scheiding tussen besturende en belangenbehartigende activiteiten en posities;
2. de vraag naar centralisatie en decentralisatie in het arbeidsbestel;
3. het verband tussen het overheidsbeleid op sociaal en economisch gebied (met name dat t.a.v. de volledige werkgelegenheid) enerzijds en de aard van de loonpolitiek anderzijds;
4. wegen naar een beleidsinstrumentarium voor de arbeidsverhoudingen.

Scheiding tussen besturende en belangenbehartigende activiteiten en posities

Een van de vervelendste kwalen van ons arbeidsbestel na de oorlog is de verwarrende, vertroebelende vervlechting van belangen en posities van de betrokkenen. Iedereen, behalve de werknemers zelf, was wel op een of andere manier ergens bij betrokken. Onderhandelen, informeren, besturen, beheren, bewaken en controleren: deze activiteiten voltrokken zich in hoge mate met dezelfde deelnemers, veelal ook in dezelfde besprekingsprocessen en organen.

Het College van Rijksbemiddelaars bijvoorbeeld nam deel aan het overleg in de Stichting van de Arbeid over de aanvaardbaarheid van een CAO en beïnvloedde daarmee de adviezen, die aan Rijksbemiddelaars zelf werden uitgebracht.

Ook de vakbeweging kwam eigenlijk op alle niveaus (van centraal tot aan dat van het bedrijf) in het spel voor, o.a. als onderhandelaar (over loonmaxima en CAO's), adviseur (in de Stichting van de Arbeid en de SER), bijvoorbeeld over goedkeuring van CAO's en over sociaal-economisch beleid in het algemeen) en beleidsuitvoerder (van bijvoorbeeld sociale wetgeving in werkloosheidswet, bedrijfsvereniging en bedrijfspensioenfonds). Op het niveau van het afzonderlijke bedrijf mag nu al sinds tientallen jaren de ondernemingsraad een dergelijk mengsel van functies verrichten. Vooral op dit

laatste niveau blijkt de vervlechting — en wel speciaal die van belangenbehartigende en besturende activiteiten — ook nu nog door te gaan en nieuwe impulsen te krijgen.

De ondernemingsraad is als managementsadviseur versterkt en mag, krachtens de nieuwe wet, zelfs een beetje meebesturen en — als de Calvinisten-Joegoslavisten hun zin krijgen — dan wordt dat nog veel echter. Maar tegelijkertijd is — althans wettelijk — de belangenbehartigende functie van de ondernemingsraad versterkt. Om het beeld nog ingewikkelder te maken: in feite is de belasting van de overlegorganen en „vrijgestelden” met uitvoerende personeelstaken nog steeds aanzienlijk. Wordt er op het hoogste trapje wellicht een beetje ontkoppeld, onderaan lijkt de verstrengeling van activiteiten — door dezelfde partijen en ten dele zelfs in dezelfde organen — nog te worden versterkt.

Men kan zich afvragen of dit nu zo erg is. Het bevestigende antwoord dat ik geneigd ben te geven, vloeit voort uit overwegingen van technisch-organisatorische effectiviteit (a), maar vooral van oncontroleerbaarheid van ondoorzichtige processen en posities (b).

Ad a. Over enkele condities voor het functioneren van onderhandelings- en overlegprocessen kan ik helaas nog steeds het best refereren aan wat ik daar zes jaar geleden over schreef³⁾. Wanneer vanuit niet-identieke posities, bijvoorbeeld vanuit onderscheiden belangen of andere ongelijke gezichtspunten, wordt geopereerd, komt ieders bijdrage onvoldoende tot zijn recht, als niet enerzijds een zekere gelijkwaardigheid van de partners kan worden verwezenlijkt, maar anderzijds een behoorlijke sociale afstand wordt gehandhaafd. Als — om de gelijkwaardigheidsconditie te illustreren — van werknemers in de onderneming niet kan worden verwacht, dat zij in de algemene leiding van de onderneming op gelijke voet participeren als professioneel management, dan is hun medebestuur niet effectief. Wanneer anderzijds door gebrek aan sociale distantie partners al in een zeer vroeg stadium op elkaars verwachte standpunt anticiperen, dan wel refereren aan de — altijd aanwezige — gemeenschappelijke aspecten van het behandelde onderwerp, dan kan het specifieke eigen gezichtspunt, c.q. belang van de deelnemers onvoldoende tot ontwikkeling komen en naar voren worden gebracht.

Ad b. Oncontroleerbaar — in eerste instantie voor de betrokken werknemers en voor de overheid — zijn de „industrial relations” omdat in de resultaten al teveel afwegingen hebben plaatsgevonden, die niet meer te traceren zijn. Openbaarheid van de besluitvorming doet daar weinig aan af, omdat ook dáárop wordt geanticipeerd en omdat slechts een zeer klein deel van de ingewikkelde afwegingsprocessen naar buiten kan komen. De eigenstandigheid van partijen, elks specifieke bijdrage en belang, komt zo onvoldoende tot zijn recht. Voor een effectieve democratie levensgevaarlijk, zelfs — of juist — al stelt men zich niet op het standpunt van een volks- of directe democratie.

³⁾ J. H. Buiten, *Partijen en strategieën in het arbeidspolitieke spel*, Rotterdam, 1966, blz. 26-28. Ik beschouw ook de algemene, in deze openbare les gegeven, analyse nog als relevant voor inzicht in de huidige situatie.

Het is in dit bestek niet mogelijk, aan te geven hoe het nu komt dat deze kwaal van eindeloze vervlechting in Nederland zo hardnekkig is. Een aanwijzing, die Peper geeft, is het sterk denken in integratiemodellen (in tegenstelling tot coalitievormen), in harmoniërende en niet in tegengestelde doelstellingen. Minstens even belangrijk lijkt mij het daarmee samenhangende al gesignaleerde verregaande paternalisme in de Nederlandse arbeidsverhoudingen, al of niet geobjectiveerd in een ideologie over bijvoorbeeld een rechtsorde van de arbeid of over een opgelegd werkoverleg. Ons arbeidsrecht is vol aanzetten van zo'n rechtsorde; op het niveau van afdeling en onderneming zijn de inspraakprocedures bij werkstructurering en bij het uitvoerende management karakteristiek voor het ondernemerspaternalisme.

Uit dit paternalisme komt een regelzucht voort, waar spelregels voor zelfstandige en veranderende partijen zouden moeten domineren.

Het verband met onze late en specifiek-familiale industriële ontwikkeling lijkt overduidelijk.

Centralisatie en decentralisatie in de loonpolitiek

Geen schrieler typering van de loonpolitieke ontwikkeling lijkt mogelijk dan die in termen van (toenemende) decentralisatie. Dat is in de eerste plaats zo, omdat méér decentraal beleid niet noodzakelijk afnemend van centraal beleid betekent. In feite hebben de ambitieuze doelstellingen van ons sociaal-economische beleid een toenemende totale beleidsomvang ten gevolge gehad. Beleidsverzwaring moest op de meeste niveaus plaatsvinden. Maar bovendien is er geen sprake van dat het zwaartepunt van de loonpolitiek niet voor een zeer belangrijk deel op top- en middenniveau blijft.

Schijnbare decentralisatie wordt veelal formeel (ook wel wettelijk) van bovenaf gedecreteerd, maar krijgt bovendien nog lang niet altijd een reële vulling. Medezeggenschap in het bedrijf is vaak feitelijk marginaal, raam-CAO's worden — bij een verslappende conjunctuur bijvoorbeeld — niet altijd opgevuld. De Jong merkt terecht op, dat de door Peper gesignaleerde verharding van partijen niet steeds correleert met decentralisatie. Zijn voorbeeld over de recente instellingen en het effectieve gebruik van een centrale stakingskas van werkgevers is illustratief ⁴⁾.

In feite is het veel belangrijker om vast te stellen, welke rol met name in verschillende situaties vakbonden en werknemers t.a.v. loononderhandelingen hebben en waarom. Er zijn telkens constellaties van vakbonds- en arbeidersoptreden, die het verloop van onderhandelingsprocessen, ook na afsluiting van het collectief contract, bepalen. Het meest interessant zijn de aanvullende, de anticiperende en de legitimerende onderhandelingen van werknemers en vakbonden ten opzichte van elkaar. Van de legitimerende onderhandelingen zijn bijvoorbeeld decennia lang de bouw-CAO's de uitkomsten geweest. Wat arbeiders en aannemers per werk hadden „versierd”, werd in de daarop volgende CAO „gewit”. In andere situaties werden de CAO-categorieën per bedrijf uitgerekt en op al hun formele mogelijkheden afgetast; zo ontstond grijs loon en vormden zich „factory wage structures” (aanvullende onderhandelingen).

De spanningen in het arbeidsbestel zijn niet ontstaan door het wegvallen van integratieve activiteiten aan de top, maar door het — in ons sociaal-economische bestel onvermijdelijke — blijven van centrale onderhandelingen

en overleg, onder gelijktijdige versterking van loonpolitieke bezigheden op het terrein van het afzonderlijke bedrijf. Daardoor schuren de algemene lijnen, die uit het topperleg naar voren komen, scherper tegen de resultaten van ondernemingsacties.

Geleide loonpolitiek en volledige werkgelegenheid

De Lange heeft natuurlijk gelijk met zijn stelling dat een beleid van volledige werkgelegenheid in strikte zin een centraal geleide loon- (en prijs)politiek noodzakelijk maakt ⁵⁾. Maar geen enkel Westers land dat volledige werkgelegenheid aanvaardt, kent zulk een loonstelsel. Men accepteert dan grote marges en riskeert daarmee het realiseren van de volledige werkgelegenheid (zie de aanmerkelijke werkloosheidspercentages in het Engeland van Beveridge).

Centraal geleide loonpolitiek is, zo is uit de Nederlandse historie wel gebleken, zonder vergaande morele of dwangsancties niet te verwezenlijken. Veel eerder dan Peper meent, was dit beleid er al niet meer, omdat het niet effectief meer was. CAO's werden al in het begin van de jaren vijftig opgesierd en aangekleed. Ze waren soms zo opgesteld en ingewikkeld gemaakt dat ondoorzichtig werd, hoeveel men wel méér wist te verkrijgen dan anderen (metaal-CAO!). En dan waren er nog de rechtuit zwarte lonen, waarvan de bouw al vrij snel massaal een voorbeeld gaf.

Tariefinflatie, uitvinding van nieuwe toeslagen, opwaarderen van functies in hogere loonklassen, zij vonden — om enkele voorbeelden te noemen — al twintig jaar geleden een veelvuldige toepassing. Positieve en negatieve sancties richtten weinig uit; de controleapparaten (looncontroledienst en loontechnischdienst) konden onmogelijk effectief zijn.

Maar ook afgezien van de realiseringmogelijkheden schrik ik nu terug van de ongehoorde staatsmacht, die nodig wordt bij een ambitieus beleid op het gebied van volledige werkgelegenheid, inkomens- en prijsniveau, economische groei en nog zoveel meer. De beslissingscentra voor de belangrijkste vraagstukken liggen ver van de burger, in ons geval van de loontrekker af en zijn geconcentreerd bij één partij, de centrale overheid.

Enige spreiding van macht, enige zelfbepaling door de werknemer van de arbeidspositie, enig zicht op wat er gebeurt, moet toch wel geboden worden. Geen overheid mag overigens leiding weigeren aan een arbeidsbestel, dat op spanning staat en dat mede op spanning wordt gehouden door die overheid zelf. Maar een om die reden gewenste loonbeheersing kan niet ten volle worden gerealiseerd; de aangegeven overwegingen van bestuurs-technische aard en machtsspreiding leiden tot een licht controlemechanisme, dat alleen in uitzonderlijke omstandigheden kan worden gehanteerd.

Is er zicht?

Ten Hoeven profeteert de komst — internationaal nog wel — van een post-institutioneel arbeidsbestel. Hij

⁴⁾ J. de Jong, Nog eens: arbeidsverhoudingen, *ESB*, 8 december 1971, blz. 1098-1101.

⁵⁾ H. M. de Lange. Van kwaad tot erger; kanttekeningen bij de loon- en prijspolitiek, *ESB*, 10 november 1971, blz. 1014-1017.

verwacht en hoopt, dat de bonden en organen zullen verdwijnen of — al of niet tijdelijk — worden uitgeschakeld, dan wel onder druk gezet⁶⁾. Wisselende actiegroepen zijn in staat, telkens op andere punten, aan te grijpen. Een algemene staking behoort tot de mogelijkheden: zie het „Rotterdamse wonder” van 1970.

Ik hoop niet dat deze vrucht van anarchistisch-liberaal verkeer volledig zal zegevieren. Een sociale guerilla zullen de bourgeois-arbeiders hier in elk geval niet opbrengen. Zulk een guerilla zou ook een naakt belangenjagen van sterke groepen op de arbeidsmarkt betekenen ten koste van zwakkere. (Overigens mag er best meer pressie van onderaf worden uitgeoefend).

Ik dacht dat het streven naar sociale rechtvaardigheid de vastlegging van een aantal beleidskaders blijvend noodzakelijk maakt, maar dat anderzijds de sociale dynamiek noopt tot een zo gering mogelijke institutionalisering. Structurering in engere zin, alsmede inhoudelijk-juridische regelingen zouden in die gedachtengang zeer beperkt moeten blijven. Procedures voor het sociale overleg moeten wel worden afgesproken; zij krijgen het karakter van spelregels en niet van wetboeken of geloofsbelijdenissen.

In zulk een serie procedures passen structureel een aantal bewakingsknooppunten, zoals adviesorganen van ondernemersorganisaties ten behoeve van individuele bedrijven, bedrijvenmedewerkers (gevoed door economische en sociale specialisten), niveaubewakers van de overheid. De verdere ontwikkeling van bewakingsmechanismen met beoordelingscriteria voor de economische en sociale gang van zaken in de onderneming, op de arbeidsmarkt en in het sociaal-economische bestel in het algemeen is voorts urgent, vooral die t.a.v. het afzonderlijke bedrijf. Veel betekenis kunnen krijgen: een goed bewerktuigd recht van enquête, van individueel klachtrecht, van een „social audit” naast economische doorlichting door een onafhankelijke instantie.

In deze visie past een zekere consistentie van het beleid van partijen, al was het alleen vanwege duidelijkheid, herkenbaarheid en efficiency. De vakbeweging zou er goed aan doen, nu eindelijk eens te kiezen tussen de ondernemingsraad en het bedrijvenwerk als centraal-strategisch knooppunt voor de belangenbehartiging. Wat mij betreft mag de ondernemingsraad adviesorgaan

voor het ondernemingsbeleid worden; dat houdt dan wel een grotere distantie van de vakbonden van dit werk in. Combinatie van onderhandelen en adviseren is niet alleen in de SER onzuiver.

Het lijkt mij ook zindelijk om bi- of tripartite ondernemingsbesturen nu eens definitief bij te zetten in de utopische grafkelders. Waarom moet in hemelsnaam een onderneming medebesturd worden door niet-professionals? Deskundigheids- en algemeen management is niet voor niets „ingehuurd”; werknemers zouden zich niet met zulke verantwoordelijkheden moeten laten opzadelen. De arbeidsorganisatie is geen gesloten enclave, waar men zelfbestuurtje speelt en waar men zich in vastzet. Middelen tot controle op de macht en deskundigheid van de ondernemingsleiding zijn er genoeg, maar moeten sterk aan indringendheid winnen.

Wanneer gedacht wordt in termen van institutionele scheiding van taken (waaronder scheiding van onderhandelen en adviseren, besturen en belangenbehartiging), van eigen specifieke inbreng van partijen en van bewaking van de randvoorwaarden voor eigen functioneren, dan is het verkrijgen van een inzicht in de dynamiek van ons arbeidsbestel niet ingewikkeld. Wanneer voorts wordt afgezien van ideologische kleuringen met extreem centralisme, paternalisme, democratisme en harmonie-denken, dan komt er ook ruimte voor reële beleidsoplossingen. Dat die er nog niet zijn, komt door de snelle dynamiek en de conflicterende en hoge aspiraties in een maatschappij die zowel de algemeen sociale ontwikkeling en rechtvaardigheid als de directe actie van onderaf hoog waardeert.

J. H. BUIJTER

⁶⁾ P. J. A. ter Hoeven, *Breukvlakken in het arbeidsbestel*, 1972.

Met mijn dank voor de inzage vóór de verschijning, citeer ik uit dit zeer interessante werk: „Een post-institutioneel arbeidsbestel is in opkomst. Arbeiders zullen een directer invloed op structuur en functies van de instituties binnen het bestel kunnen uitoefenen. In dit decentralisatieproces dreigen discrepanties op te treden. De decentralisatie van de officiële loonpolitiek is slechts gevorderd tot het niveau van de bedrijfstak, terwijl de arbeiderseisen zich meer en meer op het niveau van de onderneming richten”.

Geld- en kapitaalmarkt

Margevernuwing, interventie en reservefonds

DR. C. J. RIJNVOS*

Het tweede halfjaar van 1971 was voor de interne versterking van de Europese Gemeenschappen niet gunstig. De dollarcrisis had tot gevolg dat het plan een economische en monetaire unie te vormen, tijdelijk maar weinig belangstelling had. De problemen van het Bretton-Woodsstelsel hadden tot strekking dat de conclusies van de Groep-

Werner en de besluiten van de Ministerraad ter creatie van een Europese munt tijdelijk een onwerkelijke, utopische glans kregen. Het getij is intussen enigermate gekeerd.

In het begin van dit jaar is na het akkoord van Washington de draad weer opgenomen. Het initiatief daartoe ging — begrijpelijkerwijs — uit van de Europese Com-

missie¹⁾. Deze deed een drieledig voorstel, dat achtereenvolgens be-

* De auteur is medewerker bij het economisch bureau van de AMRO-bank te Amsterdam.

¹⁾ Europese Commissie, *Organisatie van de monetaire en financiële betrekkingen binnen de Gemeenschap*, Brussel, 12 januari 1972.

trekking heeft op de vernauwing van de wisselkoersmarges, een gemeenschappelijke interventie van de centrale banken en een plan ter vorming van een fonds voor monetaire samenwerking. Deze voorstellen ontmoetten overwegend sympathie. Een concreet resultaat werd bereikt op 22 maart met formele besluiten van de Ministerraad omtrent deze drie aangelegenheden. Een belangrijke aangelegenheid is nu uiteraard hoe de genomen besluiten als een stap naar een economische en monetaire unie moeten worden beoordeeld.

Systeem van vernauwing

Een beginselbesluit omtrent de verenging van de wisselkoersmarges nam de Ministerraad reeds op 7 maart. In vervolg daarop heeft al een paar weken geleden het verhaal over „de slang in de tunnel” vanuit Brussel de dagbladers bereikt. Bijgevolg weet vrijwel een ieder dat met dit gevleugelde woord de vernauwing van de wisselkoersmarges binnen de EG is bedoeld. Hierbij duidt de tunnel op de marge in wereldverband ter grootte van $4\frac{1}{2}\%$, welke op 18 december van het vorig jaar in Washington is vastgesteld. Binnen deze zullen na een aanlooptijd de EG-munten ten opzichte van elkaar met ingang van 1 juli a.s. een maximale marge hebben van $2\frac{1}{4}\%$. Voorts kan deze versmalde marge met een slangachtige beweging door het Comité van Presidenten praktisch van dag tot dag op een verschillend niveau worden vastgesteld.

Het gesprek over een mogelijke verenging is al lange tijd gaande. Op 22 maart van het vorig jaar — de dollarcrisis zorgde voor een vertraging van precies twaalf maanden — aanvaardde de Ministerraad een resolutie waarin de werkzaamheden voor de eerste etappe (1971-1974) in het streven naar een economische en monetaire unie zijn opgesomd. Daarbij werd onder andere de centrale banken verzocht „de schommelingen van de koersen tussen de valuta's van de lidstaten te houden binnen nauwere marges dan die welke voortvloeien uit de toepassing van de huidige marges ten opzichte van de US-dollar”²⁾. De marge in wereldverband bedroeg in die dagen 2%; het was de bedoeling deze binnen de EG terug te brengen tot $1,2\%$ per 15 juni van het vorig

jaar. Omdat op die datum echter in verband met de dollarcrisis de Westduitse mark en de Nederlandse gulden reeds zweefden, kon aan dit plan op het gestelde tijdstip geen uitvoering worden gegeven.

Uiteraard betekent een verenging van de marges een bepaalde monetaire eenheid van de desbetreffende landen ten opzichte van elkaar en tegenover de buitenwereld. Vanuit dit gezichtspunt is het besluit dat nu is genomen nog iets positiever dan dat van het vorige jaar. Een vernauwing van 2% naar $1,2\%$ bedraagt immers slechts 40%, terwijl die van $4\frac{1}{2}\%$ naar $2\frac{1}{4}\%$ een grootte bereikt van 50%. De verenging waartoe momenteel is besloten, is dan ook een goede stap op de weg naar de monetaire eenwording binnen de EG. Daarbij dient ook nog in aanmerking te worden genomen dat omtrent een verdergaande margeversmalling reeds nu een positief standpunt is ingenomen.

Interventie

Ter handhaving van de wisselkoersen op het afgesproken niveau moeten eventueel de centrale banken op de valutamarkt interveniëren. De verenging van de marges leidt op dit punt tot belangrijke veranderingen, omdat de toekomstige interventie niet alleen gericht moet zijn op handhaving van de $4\frac{1}{2}\%$ -marge tegenover de buitenwereld; zij moet voortaan ook de $2\frac{1}{4}\%$ -marge tussen de EG-valuta's onderling garanderen. Ofschoon de verengde marge eerst per 1 juli formele geldingskracht heeft, zal reeds vanaf begin april in die richting worden geïntervenieerd.

Het akkoord betreffende de verenging bevat afspraken omtrent het systeem van interventie. Zolang als doelstelling geldt de handhaving van de $4\frac{1}{2}\%$ -marge kunnen daartoe dollars worden aangewend. De interventie ter wille van de $2\frac{1}{4}\%$ -marge zal plaats hebben met behulp van EG-valuta's. Hieruit vloeit voort dat de lidstaten onderling hun valuta's als internationale liquiditeit accepteren. Hieraan zijn echter — begrijpelijk en juist — belangrijke grenzen gesteld, met een regeling die inhoudt dat overschotten en tekorten maandelijks zullen worden verrekend. Nemen wij ter toelichting even aan dat een bepaald land — bijvoorbeeld Nederland — als

gevolg van een bilateraal betalingsbalansoverschot een netto-aanbod heeft van de valuta van een ander land — bijvoorbeeld van België. De verrekeningsregeling houdt nu in dat België verplicht is aan het einde van de desbetreffende maand deze francs terug te kopen met goud, speciale trekkingsrechten en andere valuta's, die tot het deviezenbezit van de Belgische centrale bank behoren. België houdt goud, speciale trekkingsrechten en andere valuta's aan in een omvang van respectievelijk 48%, 31% en 21% (waarvan 18,8% dollars). Bij de verrekening wordt deze verhouding in acht genomen. Het een en ander komt hierop neer, dat een land zijn valuta bij een bilateraal betalingsbalans tekort moet terugkopen met goud, speciale trekkingsrechten en andere valuta's in een procentuele verhouding, die het met betrekking tot zijn goud- en deviezenvoorraad heeft aanvaard.

De strekking van deze regeling is aan de lidstaten de noodzakelijke discipline op te leggen, ten einde daarmee te voorkomen dat door een onevenwichtige ontwikkeling in een bepaald land het gehele systeem wordt ondermijnd.

Europees reservefonds

Het ligt in de bedoeling de wisselkoersverenging en de gezamenlijke interventie in de toekomst te completeren met behulp van een „Europees fonds voor monetaire samenwerking”. De gedachtenvorming hieromtrent is nog lang niet afgerond. De kern van de zaak zal zijn, dat elke centrale bank bij dit fonds een rekening aanhoudt. Triffin stelt zich vervolgens voor dat op deze rekening wordt getrokken ter verkrijging van de EG-valuta's, die nodig zijn bij de interventie ter handhaving van de $2\frac{1}{4}\%$ -marge³⁾. Omgekeerd zullen de uit de interventie ontvangen valuta's op de desbetreffende rekening worden gestort. De bedragen zullen daarbij steeds

²⁾ Resolutie van de Raad betreffende de verwezenlijking in etappes van de economische en monetaire unie in de Gemeenschap, 22 maart 1971.

³⁾ Robert Triffin, *Note au Comité d'action pour les Etats-Unis d'Europe*, 18 januari 1972.

worden uitgedrukt in de Europese rekeneenheid ter waarde van 0,888671 gram fijn goud. Het is verheugend in dit verband dat de Ministerraad niet is overgegaan tot een verandering van de goudwaarde van de „groene dollar”⁴⁾.

Volgens de besluiten van de Ministerraad van 22 maart 1971 zorgen het Monetair Comité en het Comité van Presidenten van de centrale banken op uiterlijk 30 juni a.s. voor een verslag omtrent de organisatie, de taken en de statuten van het Europese reservefonds. De commissie deed met haar voorstellen van 12 januari ll. een poging om reeds op 1 mei a.s. het desbetreffende verslag op tafel te hebben, opdat het besproken kan worden tijdens de jaarvergadering van het IMF in het komende najaar. De Ministerraad heeft dit voorstel niet overgenomen. Daarom mag worden verwacht dat een nadere gedachtenvorming omtrent het Europese reservefonds vooral een onderwerp zal zijn voor de tweede helft van dit jaar.

Tot op een bepaalde hoogte komt

dit fonds in de plaats van de maandelijke verrekening, zoals die nu is afgesproken. Daarbij zal het uiteraard eveneens nodig zijn — ter wille van de vereiste discipline — de posities bij dit fonds periodiek te vereffenen. Op de achtergrond hiervan bevindt zich een meer fundamenteel probleem, en wel de noodzaak dat de betalingsbalansen van de lidstaten onderling geen grote verschillen vertonen. Het is nu eenmaal zo, dat bij de integratie van gemengde volkshuishoudingen slechts verschillende gebieden kunnen worden onderscheiden; in wezen echter vertonen zij een nauwe samenhang. Dat is vooral bij de monetaire eenwording het geval; deze moet geplaatst worden in het bredere kader van een harmonische economische ontwikkeling van de gehele Gemeenschap.

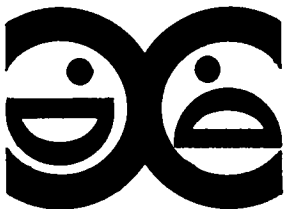
Voortschrijdingsclausule

In 1971 is een clausule aanvaard die de overgang van de eerste naar de tweede etappe moet stimuleren.

In concreto vervallen per 31 december 1975 de verenging van de wisselkoersmarges, het mechanisme voor de monetaire bijstand op middellange termijn en een eventueel Europees reservefonds, wanneer althans op die datum geen program voor de tweede etappe is aanvaard. Nu er een redelijk goede kans bestaat dat een reservefonds tot stand komt, waarin het bijstandsmechanisme wordt opgenomen, heeft de voortschrijdingsclausule waarschijnlijk eind 1975 nog slechts betrekking op het voortbestaan van de verengde marges en het reservefonds. Omdat de marge in wereldverband voor de EG onaanvaardbaar ruim is en de opheffing van het reservefonds waarschijnlijk zeer bezwaarlijk zal zijn, is de betekenis van de voortschrijdingsclausule gestegen.

C. J. Rijnvos

⁴⁾ Vergelijk ons artikel: Vraagtekens bij de Europese rekeneenheid, *ESB*, 23 februari 1972.

Maatschappijspiegel

Sociologie en vakbeweging

DRS. A. PEPER

In de interessante discussie die in deze kolommen recentelijk is gevoerd tussen Mr. J. Hollander, directeur van het Verbond van Nederlandse Ondernemingen (VNO)¹⁾, en Drs. H. ter Heide, voorzitter van het NVV²⁾, werd met name door Hollander de sociologie opgevoerd als de wetenschap die er in belangrijke mate voor verantwoordelijk gesteld kan worden dat de vakbeweging de laatste jaren zo'n militante houding aanneemt. Het is, naar zijn mening, „in deze tijd (...) vooral de wetenschappelijke sociologie die de vakbeweging haar idealen aangeeft. Het is met name de ideologiserende en politiserende sociologie, die invloed heeft en niet de empirische en beschrijvende, die immers meestal aantoonde dat ideologieën weinig weerklank bij de vakbondsleden vinden”³⁾.

Hoewel Hollander, naar uit het

citaat blijkt, het woord wetenschappelijk eerder wil verbinden met wat hij noemt de empirische en beschrijvende sociologie, vallen toch ook de politiserende en ideologiserende sociologie onder zijn omschrijving van wetenschappelijke sociologie. Anders zou het betekenen dat een aantal lieden, die toevallig sociologie hebben gestudeerd, de doelstellingen van de vakbeweging zouden aanreiken. Het zou dan interessant zijn te weten wie deze lieden zijn. In ieder geval: machtige mannen. Beperken we ons tot de sociologie en haar beoefenaren, dan kan ik Hollander — wellicht tot zijn geruststelling — mededelen dat mij geen vakgenoten — niet binnen en niet buiten onze grenzen — bekend zijn die een invloed van hun vak, als door Hollander geponeerd, maar in de verste verte voor waarschijnlijk houden.

Daarmee wil ik niet zeggen dat

niet sommige sociologen, op grond van onderzoek en min of meer theoretische veronderstellingen, een verrassend juiste kijk hebben gehad op de wetmatigheid in bepaalde sociale processen of op bepaalde maatschappelijke ontwikkelingen. Zij zijn de „klassieken” van het vak en uiteraard dun gezaaid. Zo heeft Robert Michels op overtuigende wijze aangetoond dat in grote formeel-democratische organisaties de tendens in de richting van een overheersing door een kleine elite veel sterker is dan die waarbij de leden (achterban) de koers van de organisatie

¹⁾ J. Hollander, Het maatschappijbeeld van de vakbeweging, *ESB*, 12 januari 1972, blz. 32-38.

²⁾ H. ter Heide, Bepalen de sociologen het beeld of het beleid van de vakbeweging?, *ESB*, 23 februari 1972, blz. 180-182.

³⁾ Hollander, o.c., blz. 35.

bepalen, al is hun rol niet helemaal weg te cijferen⁴⁾. Zo heeft Max Weber op onovertroffen wijze de bureaucratisering van de modern-industriële samenleving voorspeld. Dat deze theorieën een relatief grote invloed hebben uitgeoefend is niet in de eerste plaats het gevolg van hun (eventuele) elegante vorm, maar vooral omdat zij overeenstemmen met de resultaten van onderzoek en de ervaringen van alledag. De realiteit en de realiteitservaring zijn hier de toetssteen. Daarmee kunnen zij een zelfstandige invloed uit gaan oefenen op het handelen van mensen en groeperingen. En wel op twee wijzen. In de eerste plaats kunnen zij, door hun hoge realiteitsgehalte, uitnodigen tot een gelaten houding. Zo van: aan bureaucratisering en oligarchisering is toch niet te ontkomen. Zij kunnen ook uitnodigen tot actie omdat:

- a. elke nieuwe generatie wil ontdekken welke de grenzen van deze processen zijn;
- b. de veranderingen die inmiddels in de maatschappij zijn opgetreden wellicht de middelen tot het tegengaan van genoemde processen heeft verruimd.

Zo formuleerde Michels zijn „ijzeren wet van de oligarchie” in een tijd (1910) waarin de communicatie gebrekkig en het ontwikkelingspeil van de grote massa der bevolking laag was. Anderen hebben er bijv. op gewezen dat er — afgezien van deze nieuwe verworvenheden — ook altijd (iets van) een ijzeren wet van de democratie heeft gewerkt. Er zijn steeds weer groeperingen geweest die, met verwijzing naar democratische spelregels, de leiding hebben gedwongen verantwoordelijkheid af te leggen van het gevoerde beleid of zelfs de leiding hebben gedwongen af te treden.

Wanneer Hollander dus een grote invloed van sociologen meent te moeten constateren, dan kan dat op zijn hoogst betekenen dat sommige sociologen — en dat is bepaald geen prerogatief van sociologen — iets verwoorden van een maatschappelijke ontwikkeling die kennelijk in een bepaalde richting gaat. Dat is iets anders dan een zelfstandige invloed die sociologen op die ontwikkeling zouden hebben, laat staan dat zij een belangrijke groepering als de vakbeweging nieuwe doelstellingen zouden aanreiken. Los van het feit dat ik dat hoogst onwenselijk zou vinden — het zou de dictatuur van een intellectuele elite betekenen —,

lijkt het mij — met permissie — sociologische onzin. Verwijzing naar de denkbeelden van de kritische vakbondsbestuurders — waaronder zich enkele sociologisch geschoolde heren bevinden —, is niet sterk, omdat het hier in hoofdzaak gaat om een groepering bestaande uit vakbondsbestuurders en -leden, die zich op titel van deze rol (dus legitiem) binnen de vakbeweging roert⁵⁾.

Wat sociologen en anderen — zie de bijdrage van Ter Heide — o.m. constateren is dat de vakbeweging — door allerlei oorzaken — nog nauwelijks een voet aan de grond heeft in de bedrijven. Wanneer Hollander opmerkt dat er bepaalde ontwikkelingen van technologische, economische en sociale aard zijn die men moeilijk kan tegengaan of voorkomen, dan is zeker één van die ontwikkelingen de steeds sterker naar voren gekomen behoefte aan medebeslissen, democratisering, of hoe men het ook noemen wil. Deze ontwikkeling maakt geen pas op de plaats wanneer de vakbondsleden en de fabriekspoort in het vizier komen. Daarom moet en wil de vakbeweging zich bezighouden met de „vertaling” van deze ontwikkeling naar de concrete bedrijfssituatie. Het zou juist van slecht en onverantwoordelijk beleid getuigen wanneer de vakbeweging de door scholing toegenomen mogelijkheden van haar leden niet zou willen aanwenden voor — wat zij ziet als — een meer democratische en rechtvaardige structuur van onderneming en samenleving. En men kan toch niet serieus volhouden dat de Nederlandse vakbeweging zich daarbij uitsluitend

laat leiden door het beperkte eigenbelang. In dat opzicht heeft zij bepaald geen slechtere papieren dan bijv. de werkgevers en hun organisaties.

De opwindende die er de laatste jaren in sommige kringen is ontstaan over het „wilde” optreden van de vakbeweging, kan slechts verklaard worden door:

- a. de geringe bereidheid om zich aan de wijzigende omstandigheden in onze arbeidsverhoudingen aan te passen;
- b. een gebrekkig inzicht in de aard van de veranderingen die zich het afgelopen decennium in onze arbeidsverhoudingen hebben voltrokken en zich in de toekomst nog zullen voltrekken.

Wat het laatste betreft kan men er zeker van zijn dat de vakbeweging — en zij niet alleen — de drang naar een grotere invloed op het reilen en zeilen van de onderneming niet zal kunnen (en willen) negeren. Het bedrijvenwerk heeft de toekomst. De mate waarin andere „partijen” bereid zijn aan deze behoefte aan meer beïnvloeding tegemoet te komen, zal bepalend zijn voor de vraag of onze toekomstige arbeidsverhoudingen een geregeld dan wel een ongeregeld verloop te zien zullen geven. Daarop hebben sociologen geen aanwijsbare invloed.

Bram Peper

⁴⁾ Robert Michels, *Democratie en organisatie*, Rotterdam, 1969, met een kritische bespreking van de theorie door de inleider Prof. Dr. J. A. A. van Doorn.

⁵⁾ Hollander, o.c., blz. 33, 34.

Mededelingen

Verantwoordelijkheid van Commissarissen

Het Adviescentrum voor Beleidsontwikkeling Cebelon NV, organiseert twee meerdaagse studiebijeenkomsten voor commissarissen en directeurs, als een vervolg op de in november vorig jaar gehouden studiedag „Nieuwe Samenwerkingsvormen aan de Top”.

Beide bijeenkomsten, die resp. op 13, 14 en 15 april en 25, 26 en 27 mei worden gehouden, hebben als centrale thema de verantwoordelijkheid van commissarissen voor het ondernemingsbeleid.

Op de eerste bijeenkomst zullen inleidingen worden gehouden door: Prof. Mr. H. J. Hellema, Prof. Ir. L. H. de Langen en D. de Rooij; op de tweede bijeenkomst door: Prof. Mr. N. E. H. van Esveld, Prof. Dr. C. M. Storm en Prof. Dr. Ir. P. M. E. M. van der Grin-ten.

De conferentie-leider is Drs. J. F. van Ravenzwaaij; de bijeenkomsten zullen worden gehouden in Hotel Huis ter Duin, Noordwijk; de kosten bedragen f. 1.250 per bijeenkomst met volledige hotelaccommodatie.

Inlichtingen en aanmeldingen (beperkt tot 30 personen): Adviescentrum voor Beleidsontwikkeling Cebelon NV, Parkstraat 71, Den Haag, tel. (070) 64 41 73 en 63 09 20.

F. X. de Donnea: The determinants of transport mode choice in Dutch cities.
Rotterdam University Press, Rotterdam, 1971, 230 blz., f. 63.

Indien jaarlijks honderden miljoenen worden geïnvesteerd in de nationale vervoervoorzieningen, dan is het bepaald zinvol bedragen te besteden aan vervoerwetenschappelijk onderzoek, dat een bijdrage levert tot het kunnen nemen van de juiste investeringsbeslissingen. In Nederland werden belangrijke onderzoeken verricht o.a. in het kader van de Integrale Verkeers- en Vervoerstudie ten behoeve van het Ministerie van Verkeer en Waterstaat. Het zou nuttig zijn, dergelijke onderzoeken met kracht voort te zetten. Zo zou nog belangrijke vooruitgang kunnen worden geboekt bij de onderzoeken naar de monetaire waarde van de reistijd, de verklaring van de keuze van het vervoermiddel en de verklaring van de routekeuze.

Het is daarom verheugend, dat de auteur van de hier te bespreken dissertatie een van deze fundamentele vervoerseconomische vraagstukken heeft aangesneden. Dit vraagstuk betreft het vinden van de grootheden die bepalend zijn voor de keuze van het vervoermiddel voor de stedelijke verplaatsingen, en het schatten van de mate waarin iedere relevante grootte deze keuze beïnvloedt. Ondanks de moeilijkheid van het probleem en de gebreken van het beschikbare cijfermateriaal heeft de auteur, gedeeltelijk verbonden aan de Universiteit van Louvain en het Nederlands Economisch Instituut, toch uitstekende resultaten weten te boeken. Wegens de universaliteit van het vraagstuk en het gebruik van geavanceerde technieken bij de oplossing daarvan, kan van een werk van internationale betekenis worden gesproken, dat terecht is gehonoreerd met het judicium „met lof“.

Na een korte inleiding, waarin de doeleinden, begrenzingen en de opzet van de studie worden aangegeven, volgt een hoofdstuk over micro-economische modellen van het consumentengedrag bij de keuze van het vervoermiddel. Bij deze modellen wordt de verdeling van de tijd over de

verschillende activiteiten expliciet in beschouwing genomen, omdat bij de keuze van het vervoermiddel de waarde die een individu toekent aan de tijd die aan een verplaatsing wordt besteed, naast de kosten van de verplaatsing, een grote rol speelt. Een belangrijke vernieuwing van de bestaande modellen betreft het door de auteur aangebrachte onderscheid tussen het indirecte nut van de reistijd als input in een bepaalde activiteit, en het nut of ongenoegen dat de consument ondervindt van de omstandigheden waaronder de reistijd ten behoeve van die activiteit moet worden doorgebracht. Tevens wordt de bij ieder der drie ontworpen modellen te maximeren Paretiaanse nutsfunctie zowel onderworpen aan een budget- als aan een tijd-„constraint“. Uit de met behulp van Lagrange-multiplicatoren afgeleide evenwichtsvoorwaarden worden enige conclusies getrokken, die van belang kunnen zijn voor het empirische onderzoek uit de volgende hoofdstukken.

Zo blijkt er geen vast theoretisch verband te bestaan tussen de marginale waarde van de tijd als input in een bepaalde activiteit en de loonvoet. Voorts wordt geconstateerd dat empirische studies tot nog toe niet de zuivere waarde van tijdsbesparingen hebben gemeten, omdat geen rekening werd gehouden met de invloed op de waarde van de reistijd van de omstandigheden waaronder de reistijd wordt doorgebracht. Tenslotte blijkt de marginale waarde van de tijd als input in een activiteit te verschillen van activiteit tot activiteit en van individu tot individu.

Opgemerkt moet worden dat de mathematische analyse uit dit hoofdstuk weliswaar elegant is, doch slechts mogelijk is door uit te gaan van o.a. de „heroic assumption“ dat de „produktiefunctie“ van iedere activiteit continu is.

Het empirische gedeelte van de studie begint met een uiteenzetting van de algemene uitgangspunten voor de toe te passen econometrische model-

len. Na een gedetailleerde verantwoording wordt gekozen voor de niet-geaggregeerde stochastische modellen: zij verklaren de kans dat een individu een bepaald vervoermiddel zal gebruiken voor een bepaalde verplaatsing. Tevens wordt aangenomen, dat het verband tussen de kans dat een bepaald vervoermiddel wordt gekozen en de verklarende variabelen S-vormig is. Daarnaast wordt de keuze van het vervoermiddel niet als een meer-voudige, maar als een tweevoudige keuze opgevat.

Wat de te onderzoeken problematiek betreft, deze omvat het belangrijke vraagstuk van de keuze van het vervoermiddel voor de woon-werkverplaatsingen. Onderzocht wordt het gedrag van leden van gezinnen die in het bezit zijn van minstens één auto, woonachtig zijn in de agglomeratie van Amsterdam of Rotterdam en een vast werkadres hebben in resp. de stad Amsterdam of Rotterdam. Het gebruikte cijfermateriaal is ontleend aan de huisenquête van de Commissie Openbaar Vervoer Westen des Lands, de zogenaamde Volmuller-enquête, ondernomen in de helft van 1966. Na het uiteenzetten van de algemene uitgangspunten, wordt getracht een a priori keuze te doen uit een drietal schattingstechnieken voor het niet-geaggregeerde, stochastische, binaire, S-vormige „modal-split“-model. De discriminant-analyse wordt afgewezen omdat bij voorspellingen met het model a priori kansen moeten worden gekend die in feite niet bekend zijn. Tussen logit- en probit-analyse kan geen a priori keuze worden gemaakt, zodat de auteur besluit beide technieken te gebruiken. Door middel van de likelihood-ratio-test zal dan de uiteindelijke keuze tussen logit en probit moeten worden gemaakt.

Na een diepgaande en zorgvuldige analyse van het cijfermateriaal worden de volgende verklarende variabelen geselecteerd: het tijdsverschil tussen de auto en het alternatieve vervoermiddel vermenigvuldigd met het gezinsinkomen of het gezinsinkomen per hoofd, de afstand hemelsbreed tussen de zone van vertrek en de zone van bestemming, de omstandigheid of het subject wel of geen hoofd van het gezin is, de leeftijdsgroep waartoe het subject behoort, de sociale status van het subject en het aantal auto's in het gezin. De te verklaren variabele is de kans op het gebruik van de auto.

Wegens gebreken in het cijfermateriaal moeten de volgende variabelen buiten beschouwing blijven: de reiskosten, de parkeeromstandigheden

en de verschillende componenten van de reistijd, zoals de tijd in het vervoermiddel, de wachttijd, de overstaptijd en de looptijd.

Bij de bepaling van het tijdsverschil tussen de auto en het alternatieve vervoermiddel gaat de auteur ervan uit dat de gemiddelde snelheid van de motorfiets ongeveer gelijk is aan die van de auto. Wat Amsterdam betreft, is tegen dit standpunt wel wat in te brengen; de motorfiets is daar waarschijnlijk sneller.

In totaal wordt een twaalfstal modellen geschat, waarin wisselende combinaties van de verklarende variabelen voorkomen. De overigens uitstekende resultaten der berekeningen worden overzichtelijk weergegeven in tabellen en grafieken. De gevoeligheid van de keuze van de personenauto voor veranderingen der verklarende variabelen wordt nauwkeurig onderzocht.

Over de gebruikte schattingstechnieken kan worden opgemerkt, dat op grond van de likelihood-ratio-test en de gevonden t-waarden de resultaten der logit-modellen niet kunnen worden verkozen boven de resultaten der probit-modellen.

Het zou te ver voeren alle resultaten in detail te bespreken. Volstaan wordt met het vermelden van enkele van de belangrijkste. Deze zijn:

a. De waarde van tijdbesparingen neemt evenredig toe met het inkomen. Dit impliceert dat investeerders in vervoervoorzieningen, gezien het stijgen der inkomens, rekening zullen moeten houden met een toenemende gevoeligheid voor tijdsverschillen.

b. De perceptie van tijdsverschillen is in Amsterdam ongeveer even groot als in Rotterdam.

c. In Amsterdam en Rotterdam is de preferentie voor de auto het grootst bij gezinshoofden van middelbare leeftijd en behorend tot de groep „hogere beroepen en bedrijfsleiders”. In Rotterdam is de preferentie het kleinst voor hoofdarbeiders die jonger zijn dan 25 jaar of ouder dan 55 jaar. In Amsterdam zijn dit echter de handarbeiders van dezelfde leeftijdsgroep.

d. De kans dat het hoofd van het gezin de auto gebruikt neemt toe met het aantal auto's in het gezin. De invloed van het aantal auto's kon echter alleen worden onderzocht voor Amsterdam.

Tenslotte wijst de auteur op de noodzaak van verder onderzoek onder meer naar de invloed van het comfort, de reiskosten en de parkeeromstandigheden op de keuze van het vervoermiddel.

Het boek kenmerkt zich door een systematische aanpak van de problematiek en door een openhartige verslaggeving. De inhoud is bondig geformuleerd; in het boek staat geen woord teveel, maar ook niet te weinig.

Het boek wordt niet alleen aanbevolen aan vervoerseconomen, maar ook aan hen die geïnteresseerd zijn in de toepassing van logit- en probitmodellen.

J. A. M. Heijke

Economisch Instituut voor het Midden- en Kleinbedrijf: Bedrijfsbeheer in de praktijk: drogisterijen. Bedrijfseconomische publikaties, 's-Gravenhage, 1971, 126 blz., f. 15.

In de serie Bedrijfsbeheer in de praktijk van het EIM is in augustus 1971 een deel verschenen over het bedrijfsbeheer van een aantal drogisterijen. De noodzakelijke gegevens, hoofdzakelijk betrekking hebbende op 1969, werden verkregen door de medewerking van 20 drogisten, waarbij twee onderzoekers deze bedrijven gedurende twee dagen bezochten.

Het doel van het onderzoek was het verstrekken van een uitvoerige analyse van het bedrijfsbeheer van een aantal naar grootte en type uiteenlopende bedrijven en op deze wijze een inzicht te geven in een aantal bedrijfseconomische aspecten, die voor drogisterijen van belang zijn.

Door de indeling in elf hoofdstukken, elk weer onderverdeeld, is het een overzichtelijk naslagwerkje geworden met oriënterend materiaal.

Het eerste hoofdstuk bevat een aantal algemene gegevens betreffende de drogisterij, met o.a. het verloop van het aantal verkoopplaatsen per 10.000 inwoners over de periode 1961-1970. Opvallend is dat de totale verkoop van alle drogisten tezamen in 1962 werd geschat op f. 325 mln. en over 1969 op f. 555 mln. (excl. BTW), terwijl het aantal vestigingen gelijk bleef. Eveneens wordt aandacht besteed aan de sinds 1960 opgetreden wijzigingen in het assortiment, waarbij vooral het aandeel van parfumerieën, cosmetica en toiletartikelen opvalt door z'n sterke stijging.

Door de in toenemende mate onderdovonden concurrentie van zelfbedieningswinkels, supermarkets, „cash-en carry”-bedrijven, speciaalzaken in verf- en verfwaren enz., worden soms noodgedwongen bepaalde artikelgroepen afgestoten (o.a. verf, behang, was- en poetsartikelen), terwijl in andere gevallen expansie wordt gezocht in meer exclusieve artikelen als kaarsen, kunstnijverheidsartikelen, badkleding, babytextiel enz.

De groep geneesmiddelen, verbandstoffen en verplegingsartikelen is nog altijd belangrijk, ondanks het feit dat een aantal geneesmiddelen UA (uit-

sluitend apothek) werd verklaard. Er blijven echter nog vraagtekens, namelijk of deze geneesmiddelen door de steeds verdergaande parallelisatie voor de branche behouden blijven. De drogist vindt namelijk in geen enkele wet bescherming. Bovendien wordt hij nergens als verkoper van geneesmiddelen genoemd. Pas als er een uitzonderingsbepaling is opgenomen in de nieuwe Vestigingwet Kleinbedrijf, komt er wat meer zekerheid voor wat betreft de verkoop van eenvoudige geneesmiddelen door de drogist. Ook is nog niet bekend hoe de toekomstige EG-bepalingen uit zullen vallen, daar de Nederlandse drogist als verkoper van geneesmiddelen, een uitzonderingspositie bekleedt.

Na het eerste hoofdstuk komen de meer op het onderzoek zelf betrekking hebbende onderwerpen aan bod. De bedrijfsanalyse vond plaats bij twee maal tien vestigingen, te weten 10 met een omzet van (excl. BTW) f. 100.000 tot f. 250.000 en 10 met een omzet van (excl. BTW) f. 250.000 tot f. 520.000. Het is jammer dat de groep drogisten met een omzet tot f. 100.000 buiten het onderzoek is gebleven.

Deze twintig bedrijven zijn een greep uit een populatie van ca. 4.000 vestigingen. Bovendien zijn het merendeels grotere en beter geleide bedrijven, waaronder er zijn met een goede, maar ook met een slechte omzetontwikkeling.

Tal van voor vakgenoten interessante onderwerpen worden behandeld als o.a. plaatselijke ligging, assortiment, bedrijfsruimte, loonkosten, voorraad- en inkoopbeheer, inkooppolitiek, reclame en administratie. Dit alles op een zodanige manier, dat de deelnemende bedrijven volkomen anoniem zijn gebleven. Vooral aan het belang van een goed vestigingspunt is ruime aandacht besteed.

In hoofdstuk 7 wordt het benutten van de geldadministratie onder de loep genomen. Ook deze kan een nuttig element zijn voor een juiste

koersbepaling van het bedrijfsbeleid. Kostenspecificaties, maar ook de gemiddelde verkoop per klant, het totaal aantal kasaanslagen over een bepaalde periode e.d., zijn gegevens die tot bepaalde conclusies kunnen leiden.

In hoofdstuk 10 worden enkele speciale onderwerpen behandeld als kritische omzetgrootte, marktonderzoek en rentabiliteit, terwijl in hoofdstuk 11 een samenvatting van de voornaamste bevindingen wordt gegeven.

Als bijlage volgt een toelichting op het kostenschema, d.w.z. een overzicht van de wijze waarop voor dit onderzoek de kosten zijn gesplitst. Losse bijvoegsels geven gespecificeerde opgaven van tal van gegevens, gerangschikt naar omzetgrootte van de deelnemers als totaalbeeld van de uitkomsten van dit onderzoek. Het is opvallend dat bij het onderling vergelijken van deze gegevens, opmerkelijke verschillen blijken te bestaan. Deze verschillen zijn echter bij navraag, volkomen verklaarbaar.

Alles te zamen biedt deze publicatie een schat van gegevens met een grote vergelijkingswaarde, zodat elke drogist deze kan toetsen aan zijn eigen uitkomsten en waarnemingen. Dit zal dan ook de reden zijn waarom

alle drogisten via Pharmacon een exemplaar van deze publikatie kregen toegezonden. Dat men hierbij incidenteel tot andere resultaten komt, kan voorkomen, omdat de individuele ondernemer zijn eigen mogelijkheden en moeilijkheden heeft. Ook dan dient men voor ogen te houden, dat de in dit rapport verzamelde gegevens niet pretenderen representatief te zijn voor speciaalzaken in drogisterij-artikelen in alle geleidingen.

De bruto-winstpercentages, hoe hoog deze in incidenteel vermelde gevallen ook uitvallen, zijn voor drogisten een pure noodzaak om tot een sluitende exploitatie te komen. We moeten daarbij niet uit het oog verliezen dat deze cijfers incl. BTW zijn. De kostendruk steeg van 25,4% in 1960 tot 33,7% in 1969, zodat een steeds kleiner wordende ruimte tussen bruto-winstpercentage en kosten is ontstaan. Diverse drogisterijen (en niet alleen de kleinste), bereiken thans slechts een negatief economisch resultaat, zodat voor een afname van het aantal vestigingen gevreesd moet worden. Het is derhalve niet bevreemdend dat dit rapport eindigt met: „Doch nu er aan de margekant weinig soelaas kan worden geboden, zou het in hoge mate gewenst zijn, indien op korte termijn ook de over-

heid op enigerlei wijze vergroting van de speelruimte tussen marges en kosten in het midden- en kleinbedrijf zou kunnen bevorderen”.

B. Broersen

R. G. A. Boland en D. Hall: Stap voor stap door de jaarrekening. Vertaald en bewerkt door Dr. F. W. C. Blom, Samsom, Alphen aan den Rijn, 1971, 133 blz., f. 9,90.

Dit boek bevat een geprogrammeerde instructie, die beoogt de lezer kennis te verschaffen over en inzicht te geven in jaarrekeningen van ondernemingen en met name over de vraag wat financiële rapporten wel en niet over een onderneming kunnen vertellen. Het is een aan de Nederlandse situatie aangepaste bewerking van het boek *Accounting Reports*, dat o.m. bij management-opleidingen van een groot aantal internationale concerns wordt gebruikt. Aandacht wordt besteed aan de balans, winsten verliesrekening, winstbestemming, boekhoudkundige begrippen en termen en enkele analytische kengetallen. De tekst is afgestemd op studenten met middelbare opleiding. Het boek is bedoeld voor opleidingen en cursussen op middelbaar of hoger niveau.

lo de rijksoverheid vraagt

voor het Ministerie van Financiën
t.b.v. de Directie Financieringen

economisch medewerker

die zal worden ingeschakeld bij het behandelen van de financiering van projecten in ontwikkelingslanden en bij het behandelen van beleidsvraagstukken betreffende Staatsdeelnemingen.

Vereist: doctoraal examen economie, bedrijfseconomische richting; b.v.k. enige jaren ervaring.

Standplaats: 's-Gravenhage.

Salaris, afhankelijk van leeftijd en ervaring, max. f 2909,- per maand.

Schriftelijke sollicitaties onder vermelding van vacaturenummer 1-2796/0936 (in linkerbovenhoek van brief en enveloppe) zenden aan de Rijks Psychologische Dienst, Prins Mauritslaan 1, 's-Gravenhage.

AOW-premie voor Rijksrekening. De salarissen zijn exclusief 6½% vakantiewaardering